

ЕРІХ ФРОММ

Мистецтво любові

Erich Fromm

The Art of loving

Еріх Фромм

Мистецтво любові

ХАРКІВ **КЛУБ**
2017 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 159.9
ББК 88
Ф91

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Published by arrangement with HarperCollins Publishers

Перекладено за виданням:
Fromm E. The Art of Loving / Erich Fromm. — New York :
Harper & Row, 1956. — 148 p.

Переклад з англійської *Віри Кучменко*

Дизайнер обкладинки *Дарина Стьопічева*

© Erich Fromm, 1956
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-3141-2 (укр.)
ISBN 978-0-06-091594-0 (англ.)

Світові перспективи

Серія «Світові перспективи» присвячена концепції людини, народженої всесвітом, що сприймається через актуальне бачення сьогодення. Мета серії — презентувати невеличкі книжки, авторами яких є найбільш свідомі й відповідальні представники сучасної думки. Кожна книга віддзеркалює погляди й переконання її автора та визначає взаємозв'язок мінливих релігійних, наукових, мистецьких, політичних, економічних і соціальних впливів із загальним досвідом людини.

Цю серію присвячено перегляду всіх тих сторін людської діяльності, яких фахівців вчили безпечно оминати. Вона інтерпретує сучасні й минулі події, котрі втручаються в життя людини у світову епоху, що повсякчас розвивається, а також робить припущення щодо того, чого може досягти людина, коли її охоплює непохитна внутрішня потреба шукати те, що хвилює її найдужче. Ця серія має на меті запропонувати нові перспективи з погляду світу й розвитку людства, водночас не порушуючи тісного зв'язку між універсальним та індивідуальним, динамікою і сталою формою, свободою й долею. Кожен автор розкриває свій

предмет із широкої перспективи світової спільноти, а не виключно з юдейсько-християнської, західної чи європейської.

У книжках серії розглядаються певні фундаментальні питання, яким приділяють замало уваги в умовах сучасної духовної, моральної та політичної кризи, у світлі технології, що вивільнила творчу енергію народів. Наші автори мають справу із чимраз глибшим усвідомленням, що дух і природа — невід’ємні, що інтуїція та здоровий глузд повинні відновити свою важливість як засоби сприйняття й злиття внутрішнього та зовнішнього світів.

Серія «Світові перспективи» покликана довести, що концепція цілісності та єдності організму є вищою й конкретнішою, аніж концепція матерії та енергії. Таким чином, може видатися, що й сама наука має на меті інтерпретувати фізичний світ матерії та енергії з позиції біологічного уявлення про організм. Ця серія є спробою показати важливість значення життя, біології не такими, як у лабораторній пробірці, а через досвід, що його життя дарує організму. Бо ж принцип життя — в напрузі, що з’єднує дух зі світом матерії. Елемент життя домінує в самій тканині природи, а отже, перетворює існування, біологію на трансемпіричну науку. Закони життя народжуються за межами їхніх простих фізичних проявів і змушують нас зважати на своє духовне джерело.

Насправді розширення концептуальних меж сприяло не тільки наведенню ладу у відповідних науках, а й відкриттю аналогій у ставленні людини до аналізу та синтезу досвіду в окремих галузях знання, пропонуючи можливість більш усеохопно, об'єктивно описати значення життя.

У цих книжках показано, що знання вже не становлять собою маніпулювання людиною та природою як силами, що протистоять одна одній, тут не йдеться про зведення даних до суто статистичного ладу. Знання є способом звільнити людство від деструктивної сили страху, воно вказує на шлях до мети, яка полягає в реабілітації людської волі та відродженні віри й довіри до людської особистості. Праці цієї серії також прагнуть відкрити той факт, що заклики до образів, систем та представників влади стають дедалі менш наполегливими, тимчасом як і на Сході, і на Заході зростає бажання відновити гідність, цілісність і самореалізацію, що є невід'ємними правами людини. Людини, котра тепер може керувати змінами завдяки усвідомленим цілям і в світлі раціонального досвіду.

Інші суттєві питання, що їх досліджували в цих працях, стосуються проблем міжнаціонального розуміння, а також питань упередженості, наслідком якої є напруження та антагонізм. Під час нашої світової епохи зростає здатність сприймати і брати на себе відповідальність — це вказує на

нову реальність, у межах якої індивід і сукупність індивідів доповнюють одне одного і стають одним цілим; на те, що тоталітаризм і правих, і лівих похитнувся у своєму універсальному бажанні повернути собі авторитет істини, яка підкорює все людство. Останнє тепер може покластися не на пролетарський авторитаризм, не на секуляризований гуманізм — обидва вже зрадили духовне надбання історії, — а на сакраментальне братерство та єдність знань. Це нове усвідомлення сприяло розширенню людських обріїв попри всі завади, а революцію людської думки можна порівняти з основним припущенням стародавніх греків про суверенітет розуму; її можна співвіднести з осяйністю моральної істини, яку проголошували біблійні пророки; вона подібна до фундаментальних постулатів християнства; це як початок нової наукової ери, науки про рушійні сили, експериментальний фундамент якої заклав ще Галілей в епоху Ренесансу.

Важливим прагненням цієї серії є перегляд суперечливих сенсів і визначень, що їх сьогодні приписують таким термінам, як «демократія», «свобода», «справедливість», «любов», «мир», «братерство» та «Бог». Метою таких досліджень є очистити шлях для створення істинної *світової* історії не з погляду нації, раси чи культури, а згідно зі ставленням людини до Бога, самої себе, своїх побратимів та всесвіту, що виходить за межі

власних інтересів. Значення «світової епохи» полягає в шанобливому ставленні до людських надій і мрій, що загалом приводить до глибшого розуміння основних цінностей усіх народів.

Сьогодні люди і на Сході, і на Заході відкривають для себе той факт, що між ними існує міцний зв'язок, незважаючи на будь-які суперечливі моменти, і це формує більш фундаментальну єдність, аніж проста згода думок та доктрин. Люди починають усвідомлювати, що всі вони мають ті самі первісні бажання і схильності, що панування людини над людиною вже не можна виправдовувати апелюванням до Бога чи природи. Така свідомість є плодом духовної і моральної революції, грандіозного сейсмічного зрушення, через яке зараз проходить усе людство.

Серію «Світові перспективи» було заплановано для того, щоб проникнути в сутність людини, яку не тільки визначає історія, а яка й сама визначає історію. Історію слід розуміти не лише як таку, що стосується життя людини на цій планеті, а й як ту, що містить космічні впливи, котрі пронизують наш людський світ.

Наше покоління відкриває для себе, що історія не підкоряється соціальному оптимізму сучасної цивілізації і що організація людських спільнот та встановлення справедливості, свободи й миру є не тільки інтелектуальними досягненнями, а водночас духовними і моральними, такими,

що вимагають плекати цілісність людської особистості та створювати нескінченний виклик для людини, що вириває з безодні безглуздості й страждань задля оновлення у повноті її життя. «Бо ж якими є думки людини — такою стає й вона сама, тому вони потребують очищення й трансформації. І, якби розум прагнув істини так, як він прагне того, що сприймає своїми чуттями, хто не звільнився б тоді від пут?»¹

Сьогодні людство має силу, що протистоїть стерильності й небезпечності кількісної та анонімної масової культури; нове, хоч іноді й незначне відчуття духовного зближення людини зі світом ґрунтується на сприйнятті того, що кожна особистість — священна, на повазі до численних культур. Зростає усвідомлення того, що рівність і справедливість не можна оцінювати виключно в цифрах, бо вони є пропорційними й аналогічними у своїй реальності.

Ми стоїмо на межі світової епохи, в якій людське життя прагне реалізувати нові форми. Ми усвідомлюємо, що розділення людини й природи, часу і простору, свободи і безпеки є хибним, і перед нами постає нове бачення людини в її органічній цілісності, історії, що пропонує багатство й розмаїття якостей, котрі досі були без-

¹ Майтраяна-упанішада, 6.34.4. 6. (Тут і далі прим. автора, якщо не зазначено інше.)

прецедентними за своєю величчю. Співвідносячи накопичену мудрість людського духу з новою реальністю світової епохи, виголошуючи думки й переконання людини, «Світові перспективи» прагнуть допомогти відродженню надії в суспільстві й гордості за рішення людини щодо того, якою має бути її доля.

Суттєвий розвиток знань призвів до зниження свідомості, і в результаті такої тенденції — через певні сучасні інтерпретації науки — істину почали сприймати тільки у формі її обмежених описів.

Тріумфальний рух науки вперед, який породив нові реалії, пов'язані із субатомним світом, відкинув традиційні припущення щодо причинності та єдності, тож йому майже вдалося похитнути віру людини в її духовну й моральну цінність та в її значущість у межах космічної будови.

Досвід страху, в який занурилася сучасна людина внаслідок невдалої спроби вийти за свої екзистенційні межі, порушив проблему: чи мусять вона жити, повсякчас пізнаючи себе, чи ж ні; чи має вона знищити небуття, а чи небуття знищить її саму. Бо людина була змушена повернутися до своїх джерел унаслідок атрофії сенсу і її анабазис може розпочатися знову — через таємничу велич оновлення її життя.

Страждання й надії цього століття походять із внутрішньої драми, в основі якої — дух як

результат внутрішнього розколу, і з невидимих сил, що зароджуються в серці й мозку людини. Ці страждання й надії також є результатом матеріальних, економічних, політичних і технологічних проблем.

Власне історія не є суто механічним розгортанням подій, у центрі яких людина почувається чужинцем, що потрапив до іншої країни. Особливий акцент на прогресивності людства, особливий пророчий наголос на здійсненні Богом своєї волі через історію й особливий християнський наголос на історичній природі одкровення тепер мають здатися на ласку новій історії, що охоплює нову космологію, — це визначна подія, яка от-от народиться з утроби невидимого всесвіту, що ним є людський розум і серце.

Наша світова епоха є найбільш лиховісною й апокаліптичною з-поміж усіх, крізь які пройшло людство за свою історію. «Світові перспективи» намагаються привернути увагу до основної влади моралі, що діє у всесвіті, тієї влади, до якої людство нарешті має почати докладати максимум зусиль.

Це криза в свідомості, яка набуває чіткіших рис через кризу в науці. Це нове пробудження після тривалого історичного періоду, з якого вона бере свій початок. З одного боку, заперечення, що їх висловив Декарт щодо можливості існування теології як науки, з другого — спростування, які

надав Кант щодо метафізики як науки. Деякі скам'янілі форми такого позитивістського мислення існують і досі, презентуючи себе у квазі-соціологічній міфології, яка, маскуючись під наукові поняття, створила новий анімізм. Його результат — релігія, більш примітивна, ніж традиційні прояви віри, що вона їх прагне замінити.

Утім, зараз визнають — під впливом Вайтгеда, Бергсона та деяких інших представників феноменології — той факт, що на додачу до справжньої науки з її тенденцією виокремлювати кількісні цінності є інша категорія знань, у якій філософія, послуговуючись власними інструментами, здатна осягнути суть і внутрішню природу Абсолюту й реальності.

Загадковий усесвіт зараз розкриває себе для філософії та науки, водночас зростає значення природи і людини, що виходить за межі математичного й експериментального аналізу сенсорних феноменів. Це значення відкидає міфологію, що є доречною виключно для задоволення емоційних потреб.

Іншими словами, фундаментальні проблеми філософії, які є центральними в житті, знову протистоять науці й власне філософії. Наше завдання — визначити принцип диференціації і досить зрозумілий зв'язок, щоб виправдати, очистити і наукові, і філософські знання, узявши до уваги їхню взаємозалежність.

Власне справедливість, яка перебувала «у стані паломництва й розп'яття», тепер поступово звільняється з полону соціальних і політичних демонологій і на Сході, і на Заході та починає ставити під сумнів власні передумови.

У серії «Світові перспективи» також досліджують і заново оцінюють сучасні революційні рухи, які піддають сумніву священні інститути суспільства, захищаючи соціальну несправедливість в ім'я соціальної справедливості.

Спробувавши озирнутися назад — до раннього космічного стану людини третього тисячоліття, — ми помітимо, що саме тоді почала поступово формуватися концепція справедливості як такої, на яку людина має невідчужуване право. А в часи Хаммурапі — у другому тисячолітті до нашої ери — справедливість за своєю суттю була частиною людської природи, а не корисним даром, і стала невід'ємним елементом суспільної свідомості.

Ця концепція прав людини полягала у вимаганні справедливості від усесвіту, і така вимога існує і в ХХ столітті — за цікавою аналогією. Згідно зі стародавніми переконаннями, людина й сама могла стати божеством, набути рис величких космічних сил у всесвіті, що її оточував. Вона могла впливати на всесвіт не через прохання, а через дії.

Західна демократія з її ідеями щодо священності людської особистості зійшла на манівці,

попри те, що ще ніколи не була настільки сильною в матеріальному й технологічному сенсі. Вона ще ніколи не відчувала такої серйозної загрози — і морально, і духовно. Національна безпека й індивідуальна свобода перебувають у лиховісному протистоянні.

Можливість створення універсальної спільноти і деградація — співіснують. Немає жодних сумнівів щодо того, що зло нагромаджується серед людей саме через їхнє пристрасне прагнення до єдності. Однак у протистоянні з цим злом, яке розколює, ізолює, знищує живу реальність, у протистоянні зі смертю людина всіма фібрами своєї душі прагне «безпосередньої цілісності відчуттів і думок», можливості відтворити фрагменти, відновити єдність за допомогою справедливості.

Християнство змогло відреагувати на цей протест проти зла обіцянкою Царства Божого, вічного життя — а це потребувало віри. Однак духовні та моральні страждання людини виснажили її віру й надію. Вона залишилася наодинці із собою. Її страждання залишилися незбагненими.

Таким чином, людина вже відчувається вкрай обмовленою. Вона прагне очистити себе. Їй ось серед духовних і моральних руїн Заходу та Сходу їй вготовано ренесанс — за межами нігілізму, темряви й відчаю. У глибині західної та східної духовної темряви багатолітка цивілізація повертається до свого джерела, і, можливо, їй вдасться

засяяти знову — під час неминучого нового світанку. Так і в Одкровенні йдеться про друге пришествя — з новим небом, новою землею й новою релігійною якістю життя.

«Побачив я небо нове і землю нову; бо перше небо і перша земля минули, і моря вже немає...»¹

Попри нескінченні обов'язки людей, обмеженість їхньої влади, попри непримиренність націоналізмів, духовних втрат і моральної амнезії, очевидні потрясіння й перевороти сьогодення, а також зважаючи на зміни, що спостерігаються протягом цього динамічного періоду та розкриття світової свідомості, «Світові перспективи» мають на меті пришвидшити серцебиття «байдужої істини» та інтерпретувати важливі елементи світової епохи. Вони ж бо походять із нескінченності творчого процесу, що повертає людину людству й водночас поглиблює і збагачує її зв'язок зі всесвітом.

*Нью-Йорк, 1956
Рут Нанда Аншен*

¹ Одкровення Йоана Богослова, 21:1. Цитата з Біблії в перекладі І. Хоменка. (Прим. перекл.)

Передмова

*П*роцес читання цієї книжки може розчарувати кожного, хто прагне дістати легкі інструкції з мистецтва любові. Навпаки, у своїй праці я хочу показати, що любов не є почуттям, спроможним охопити будь-кого, незалежно від рівня його зрілості. Книжка покликана переконати читача, що всі його спроби любити приречені на поразку, якщо він не буде активніше розвивати свою індивідуальність, щоб рухатися в продуктивному напрямку; у тому, що відчуття задоволення від любові неможливе без вміння любити ближнього, без справжньої скромності, сміливості, віри і дисципліни. У культурі, де ці риси трапляються досить рідко, опанувати вміння любити — рідкісне досягнення. Кожен може запитати себе: а скількох людей, які дійсно вміють любити, я знаю?

Утім, складність цього завдання не мусить бути приводом для втечі від пізнання труднощів, а також умов, що необхідні для його виконання. Щоб уникнути зайвих складнощів, я намагався говорити про проблему легкою, зрозумілою мовою — наскільки це можливо. З тієї-таки

причини я використовую мінімум посилань на літературні джерела, присвячені любові.

Працюючи над цим питанням, я не знайшов рішення, яке повністю мене задовольнило б, зокрема мені не вдалось уникнути повторення ідей, презентованих у моїх попередніх книжках. Читачі, які знайомі з такими працями, як «Втеча від свободи», «Людина для себе» і «Здорове суспільство», знайдуть у цій книжці багато ідей, які вже подибували в зазначених творах. Утім, «Мистецтво любові» аж ніяк не є чимось на кшталт загального підсумку попередніх праць. Ця книжка презентує безліч ідей, окрім тих, про які я вже казав, і навіть більш давні з них набувають нових перспектив, зважаючи на те, що всі вони обертаються навколо однієї теми — мистецтва любові.

Е. Ф.

«Хто нічого не знає — той нічого не любить. Хто нічого не робить — нічого не розуміє. Хто нічого не розуміє, той нічого не вартий. Але той, хто розуміє, — любить, помічає, бачить... І що більшими знаннями володієш із певного предмета, то сильніша любов. Той, хто гадає, що всі плоди достигають одночасно з полуницею, нічого не відає про виноград».

Парацельс

I. Чи є любов мистецтвом?

Любов — це мистецтво? Якщо так, тоді вона потребує знань та зусиль. Чи це просто приємне відчуття, котре переживають випадково, — те, у що людина «поринає», якщо їй пощастило? Ця невеличка книжка ґрунтується на першому припущенні, тоді як більшість людей сьогодні, поза сумнівом, вірять у друге.

Це трапляється не тому, що люди підтримують думку, ніби любов не є важливою. Насправді вони спрагли до неї — переглядають численні фільми про щасливі й нещасливі історії кохання, слухають сотні примітивних любовних пісень, — однак водночас мало хто вважає, що, коли йдеться про любов, йому треба чогось учитися. Таке специфічне ставлення ґрунтується на кількох судженнях, які поодинці чи вкупі підживлюють його. Для більшості людей проблема любові передусім полягає в тому, щоб *любили їх*, а не вони *самі*, тож ідеться зовсім не про здатність людини любити. Отже, для них проблемою є те, як зробити, щоб їх любили, як бути тими, кого люблять. У своєму прагненні досягти цієї мети вони обирають кілька шляхів. Один зі способів — той, що

Його зазвичай дотримуються чоловіки, — це бути успішним, бути настільки владним і багатим, наскільки це дозволяють ресурси соціального статусу. Другий шлях — яким рухаються жінки, — це прагнення бути привабливою, вдосконалювати своє тіло, стиль в одязі тощо. Інші шляхи, що ведуть до привабливості, — їх обирають і чоловіки, і жінки — передбачають розвиток гарних манер, вміння цікаво підтримати бесіду, допомогу іншим, скромність та позбавлення агресії. Більшість зі способів, що допомагають досягти любові інших до себе, — ті самі, які використовують, щоб досягти успіху, «здобувати друзів та впливати на людей». Насправді ж для більшості людей у нашому суспільстві те, що їх люблять, становить собою щось на кшталт суміші популярності та сексуальної привабливості.

Другою передумовою, яка криється за ідеєю, що в любові немає чого вчитися, є припущення, нібито проблема любові — це проблема об'єкта, а не здібності. Люди гадають, що любити — це просто, а от знайти правильний об'єкт для своєї любові чи досягти того, щоб любили тебе, — складно. Таке бачення можна пояснити кількома причинами, що вкорінилися в розвитку сучасного суспільства. І перша з них — суттєві зміни, які сталися в ХХ столітті, коли йшлося про вибір «об'єкта любові». У вікторіанську епоху, як і в багатьох традиційних культурах, любов переважно

не була спонтанним особистим досвідом, що зрештою міг привести до шлюбу. На противагу — шлюб укладали за угодою, і цьому сприяли поважні родини чи свахи — або ж його брали без допомоги таких посередників. Шлюб уклали із соціальних міркувань, а любов мала розвинутися вже після одруження. Протягом кількох останніх поколінь концепція романтичного кохання у західному світі стала майже універсальною. Незважаючи на те, що в Сполучених Штатах міркування про шлюб як угоду все ще не зникли, більшість людей перебувають у пошуку «романтичного кохання», особистого переживання, що згодом приведе до шлюбу. Ця нова концепція любові значно посилила важливість *об'єкта*, порівняно з важливістю *функції*.

Із цим чинником щільно пов'язана інша риса, притаманна сучасній культурі. Уся наша культура ґрунтується на прагненні купувати, на ідеї взаємовигідного обміну. Сучасна людина почувається щасливою, коли захоплено споглядає вітрини та купує все, що може собі дозволити, — за готівку або ж на виплат. Так само людина сприймає й інших. Приваблива дівчина для чоловіка або привабливий чоловік для жінки — це предмет бажань, який вони прагнуть отримати. «Привабливий» зазвичай означає гарний набір популярних рис, які шукають на ринку особистостей. Те, що робить людину привабливою,

залежить від модних вимог часу — йдеться як про фізичні, так і про духовні риси. У 20-х роках минулого століття привабливою вважали дівчину, яка випиває й курить, — грубувату і сексуальну, — а тепер мода вимагає від жінки бути гарною та скромною господинею. Наприкінці XIX і на початку XX століття чоловік мав бути наполегливим та амбітним, натомість сьогодні він — як «набір» привабливих рис — мусить бути компанійським і поблажливим. У будь-якому разі, відчуття закоханості розвивається тільки відносно людського товару, який є приступним, — залежно від того, що людина може запропонувати навзамін. Я готовий укласти угоду: об'єкт має бути бажаним з погляду соціальної цінності й водночас має бажати мене, зважаючи на мої очевидні та приховані цінні риси і потенційні можливості. Таким чином, двоє людей закохуються, коли відчують, що знайшли найкращий об'єкт, наявний на ринку, зваживши на межі своєї власної цінності для обміну. Часто, як і у випадку придбання нерухомого майна, значну роль у такій угоді відіграють приховані можливості, що згодом можуть розвинутиися. У культурі, де панують ринкові відносини, де матеріальний успіх є визначною цінністю, не варто дивуватися, що любовні стосунки людей розгортаються за такою схемою обміну, що панує на ринку товарів і праці.

Трете хибне судження, яке формує припущення про те, що, коли йдеться про любов, тут немає чого вчитися, ґрунтується на змішуванні початкового досвіду «поринання» в кохання і тривалого перебування у стані закоханості.

Коли двоє людей, які досі були чужими одне одному, як і ми всі, раптом дозволяють стіні між ними впасти й почуваються близькими, одним цілим — цей момент єднання є одним із найбільш піднесених та бентежних життєвих переживань. Іще більш чудовим і дивовижним цей момент є для тих, хто досі був відлюдькуватим, самотнім, не знав любові. Диво раптової близькості часто полегшується, якщо воно було поєднане із сексуальним потягом та фізичною близькістю або ініціюється ними. Одначе за своєю природою цей тип любові триває недовго. Двоє людей краще пізнають одне одного, їхня близькість починає втрачати свої дивовижні риси, аж доки суперечності, розчарування та відчуття нудьги не знищать усе, що лишилося від початкового захвату. Утім, спочатку закохані цього не усвідомлюють: насправді вони сприймають силу своєї палкої «одержимості» одне одним як доказ любові, тоді як ці явища можуть лише свідчити про те, наскільки самотніми вони були досі.

Думка про те, що любити — то найлегша річ, протягом тривалого часу була поширеною ідеєю

щодо кохання, попри непереборні докази протилежного. Навряд чи існує діяльність або ж справа, до якої бралися б із такими надіями та сподіваннями і яка аж так регулярно зазнавала б поразки, як кохання. Якби йшлося про якусь іншу діяльність, люди прагнули б дізнатися причини такої поразки, воліли б зрозуміти, як можна було уникнути помилок, або ж просто припиняли б її. Оскільки у випадку любові останнє є неможливим, єдиним прийнятним способом впоратися з поразкою в коханні є аналіз причин такої поразки і ретельне вивчення сенсу кохання.

Перший крок, який слід зробити, — це усвідомити, що *любов становить собою мистецтво*, подібно до того, як мистецтвом є саме життя. І якщо ми хочемо навчитися любити, то маємо йти тим самим шляхом, що ним зазвичай ідуть, прагнучи оволодіти будь-яким іншим мистецтвом, скажімо, музикою, живописом, теслярським ремеслом, медициною чи інженерною справою.

Які кроки ведуть до опанування певного мистецтва?

Процес оволодіння мистецтвом можна розділити на два зручні етапи: опанування теорії та її закріплення на практиці. Якщо я хочу опанувати мистецтво медицини, то передусім маю вивчити все про людське тіло й різноманітні

хвороби. Та, навіть маючи всі ці теоретичні знання, я не можу вважати себе абсолютно компетентним у медицині. Я стану справжнім професіоналом цієї справи тільки після надбання чималої практики — тоді, коли результати моїх знань і практичних навичок з'єднаються в одне ціле — інтуїцію, що є квінтесенцією будь-якого мистецтва. Однак, крім вивчення теорії і практики, є ще й третій чинник, конче потрібний для того, щоб стати професіоналом у будь-якому мистецтві: його опанування має бути винятково важливою справою; у світі не мусить бути нічого важливішого, ніж мистецтво. Це характерно і для музики, і для медицини, і для теслярства — і для любові. Можливо, саме тут і сховано відповідь на запитання, чому в нашому суспільстві люди так рідко намагаються опанувати це мистецтво, попри їхні очевидні невдачі: незважаючи на глибоке прагнення кохати, ми визнаємо будь-що інше за набагато важливіше, ніж любов, — успіх, престиж, гроші, владу. Майже всю енергію ми витрачаємо на те, щоб навчитися досягати цієї мети, а на те, щоб навчитися любові, не залишається нічого.

Хіба можливо, щоб дійсно вартими опанування були виключно речі, завдяки яким людина може заробити гроші або престиж, а любов, що корисна «тільки» для душі, але геть не потрібна в сучасному сенсі, є розкішшю, на яку ми не

маємо права витратити багато енергії? Утім, так і є. Надалі я розповідатиму про мистецтво любові у двох напрямках: спершу ми обговоримо теорію любові, й цьому присвячено більшу частину цієї книжки. А потім ітиметься про її практичні аспекти — коротко, адже саме стільки можна *сказати* про практику в будь-якій іншій галузі.

II. Теорія любові

1. Любов як розв'язок до проблеми людського існування

Будь-яка теорія любові мусить походити з теорії людини, людського існування. Ми можемо знайти любов — чи радше її еквівалент — у тварин, однак їхня прихильність переважно є інстинктивною, і тільки залишки цієї інстинктивності можна помітити в людини. У її існуванні важливим є те, що людина покинула царство тварин, інстинктивну адаптацію, вийшла за межі природи, хоч і ніколи її не облишить. Людина є частиною природи, проте, відірвавшись від неї, повернутися назад вона не може; якщо її вигнали з раю — стану первісного єднання з природою — і вона захоче повернутися, їй заступатимуть шлях херувими з вогняними мечами. Тепер людина може рухатися виключно вперед, розвиваючи свій розум, віднаходячи нову гармонію — людську — замість тієї, що існувала до її появи, бо її вже втрачено назавжди.

Під час народження людини — і йдеться не тільки про індивіда, а й про людство загалом — її виганяють із середовища, що було чітким і окресленим, як інстинкти. Натомість вона потрапляє в середовище, яке є невизначеним, непевним і відкритим. Тут можна бути переконаним тільки щодо минулого, а от щодо майбутнього, то очевидною є виключно смерть.

Людині даровано розум — вона є *життям*, яке усвідомлює себе; людині властиве самоусвідомлення, усвідомлення інших людей, свого минулого і можливостей майбутнього. Усвідомлення себе як окремої істоти, усвідомлення короткочасності свого життєвого циклу, народження не з власної волі — і смерті теж — того, що вона помре раніше, ніж її найдорожчі люди, або помруть вони, усвідомлення своєї самоти й відокремленості, своєї безпорадності перед силами природи й суспільства — усе це перетворює її окреме, самотнє існування на задушливу в'язницю. Людина збожеволіє, якщо не зможе визволити себе з цієї в'язниці, вийти на волю, об'єднатися з такими самими людьми, як і вона, злитися із зовнішнім світом.

Досвід відчуженості посилює тривогу — загалом це і є джерелом усіх хвилювань. Бути відокремленим означає бути «відрізаним» від світу й не мати жодної змоги скористатися зі своїх людських сил. Отож-бо, відчуженість означає

безпорадність, нездатність активно впливати на світ — на речі й людей; це означає, що світ може атакувати, а я не зможу захиститися. Таким чином, відокремленість являє собою джерело інтенсивної тривоги. Окрім цього, вона породжує відчуття сорому та провини. Досвід провини й сорому, пережитий у відчуженості, описано в біблійній історії про Адама та Єву. Після того як вони скуштували плід із «дерева пізнання добра і зла», після того як не послухалися (немає ані добра, ані зла, доки не з'являється можливість непослуху), після того як стали людьми, звільнившись від первісного тваринного єднання з природою, — тобто щойно Адам і Єва народились як людські істоти, — «тоді відкрилися їм обом очі, й вони пізнали, що вони нагі»¹.

Чи маємо припустити, що цей старий міф утілює в собі пуританську мораль ХІХ століття і що найголовніший факт, який прагне донести ця історія, — це відчуття сорому Адама і Єви через те, що їхні геніталії було видно? Малоімовірно. І розуміючи історію з позиції вікторіанського духу, ми оминаємо головне. Ідеться от про що: після того як чоловік і жінка усвідомили самі себе й одне одного, у них з'явилося усвідомлення своєї відчуженості, відчуття розбіжності між ними, оскільки вони належали до різних

¹ Буття, 3:7.

статей. Та, визнавши свою відокремленість, вони залишилися чужими, оскільки ще не навчилися любити одне одного (це особливо яскраво помітно, коли Адам починає захищати себе, звинувачуючи Єву, замість того, щоб стати на її захист).

Усвідомлення людської роздільності, відсутність воз'єднання за допомогою любові — ось джерело сорому. І водночас це джерело провини і тривоги.

Таким чином, найглибшою потребою людини є бажання перемогти свою відокремленість, утекти із в'язниці самотності. Абсолютна неможливість досягти цієї мети означає божевілля, бо страх цілковитої ізоляції можна перебороти тільки за допомогою повного відсторонення від зовнішнього світу, коли відчуття окремішності зникає. Бо ж і світ, що залишається зовні, світ, від якого ти відгородився, теж зник.

Перед людиною будь-якої епохи чи культури зринає те саме запитання: як побороти самотність, як досягти єдності, як вийти за межі свого індивідуального життя й віднайти спільність? Це запитання було актуальним для первісних людей, котрі жили в печерах, кочівників, які дбали про свою худобу, єгипетського селянина, фінікійського купця, римського солдата, середньовічного ченця, японського самурая, сучасного службовця чи працівника фабрики. Воно те саме, бо походить з одного джерела — становища людини,

умов людського існування. А от відповіді на нього можна по-різному. Відповіддю може бути культ тварин, людське жертвопринесення, військові завоювання, потурання розкоші, аскетизм, надмірне захоплення роботою, художня творчість, любов до Бога й любов до Людини. І хоча відповідей чимало — цей перелік і є людською історією, — не можна вважати їх незліченними. На противагу: коли хтось не звертає уваги на незначні відмінності, що швидше належать до периферії, а не до центру, він побачить, що насправді існує обмежена кількість відповідей, що їх давали, і дати їх могли тільки люди, які належали до різних культур. Історія релігії та філософії постає історією цих відповідей, їхнього розмаїття і водночас обмеженості їхньої кількості.

Певною мірою відповідь залежить від ступеня індивідуації, що її досягла людина. Власне «я» немовляти розвинулось, але зовсім незначно — малюк відчуває себе одним цілим із матір'ю, він не має відчуття відокремленості, доки мати поряд. Відчуття самотності зникає завдяки фізичній присутності матері, її грудям, шкірі. І, тільки коли в дитини розвивається відчуття відокремленості й індивідуальності, за якого фізичної присутності матері вже не досить, з'являється потреба переборювати самотність в інший спосіб.

Так само в ранньому дитинстві людство все ще відчуває себе одним цілим із природою. Земля,

тварини й рослини — це світ людини. Вона ото-тожнює себе з тваринами — і прояви цього можна побачити в носінні масок тварин, поклонінні тварині-тотему або богам у вигляді тварин. Та що більше людство відходить від цих первісних зв'язків, то дужче відсторонюється від світу природи, то палкішим стає його бажання знайти нові способи втечі від самотності.

Одним зі способів, що дає змогу досягти цієї мети, є різні *оргіастичні стани*. Вони можуть мати форму аутогенного екстазу, що його подеколи досягають за допомогою наркотичних речовин. Більшість ритуалів первісних племен пропонують яскраву картину такого рішення. У швидкоплинному моменті екзальтації зовнішній світ зникає, а разом із ним — і відчуття відокремленості від нього. Оскільки такі ритуали практикують спільно, досвід злиття з групою додає такому розв'язку ефективності. Щільно пов'язаним і нерідко змішаним з оргіастичним рішенням є й сексуальний досвід. Оргазм під час сексу може забезпечити стан, подібний до того, який досягається в екстазі або за допомогою певних наркотиків. Ритуали сексуальних оргій у громадах були складником більшості первісних обрядів. Скидається на те, що, здобувши оргіастичний досвід, людина протягом певного часу може жити без страждань через своє відчуження. Та поступово напружена тривога

наростає — і знову вщухає завдяки повторенню ритуалу.

Допоки такі оргіастичні стани є спільними для племені, вони не провокують появи відчуття тривоги чи провини. Діяти так — правильно і навіть добродібно, бо в такий спосіб чинять усі, він схвалений і навіть рекомендований знахарями чи жерцями, тож немає жодної причини почуватися винним чи присоромленим. Однак усе інакше, коли те саме рішення обирає індивід, який живе в культурі, де цей спосіб вважають за недоречний. Алкоголізм і наркоманія — це ті форми, що їх обирає людина в неоргіастичній культурі. На відміну від тих, чиє рішення є соціально забарвленим, такі індивіди потерпають через відчуття провини та каяття. Коли вони намагаються втекти від самотності, шукаючи розради в алкоголі чи наркотиках, то відчуваються ще більш відчуженими, щойно оргіастичний досвід минає, а відтак відчувають потребу його повторити — і роблять це частіше й інтенсивніше. Сексуальне оргіастичне рішення не надто від цього відрізняється. Якоюсь мірою це природна й нормальна форма боротьби із самотністю; почасти це відповідь на проблему ізоляції. Та для багатьох людей, яким не вдається побороти самоту за допомогою інших способів, сексуальний оргазм уособлює функцію, що не надто відрізняється від алкоголізму чи наркотичної залежності. Він перетворюється на

відчайдушну спробу втекти від тривоги, що її породжує самотність, і, як наслідок, відчуття самотності тільки зростає, оскільки якщо немає любові, статевий акт ніколи не стане містком над прірвою між двома людьми — хіба що на якусь мить.

Усі форми оргіастичного єднання мають три спільні риси: вони інтенсивні, навіть бурхливі; охоплюють усю особистість — і душу, і тіло; характеризуються тимчасовістю й періодичністю. Геть протилежне можна сказати про форму єднання, що є рішенням, до якого людина найчастіше зверталася раніше і яке обирає тепер, — єднання, що ґрунтується на *підпорядкуванні* групі, її звичаям, традиціям і переконанням. І тут ми теж спостерігаємо суттєвий розвиток.

У первісному суспільстві група невелика: вона складається з тих, хто поділяє одну кров і одну територію. Із постійним розвитком культури група збільшується — вона об'єднує мешканців полісу, жителів великого штату, парафіян у церкві. Навіть найбільшій римлянин пишався тим, що міг сказати: «*Civis romanus sum*»¹; Рим та Римська імперія були його родиною, домівкою, світом. Так само в західному суспільстві єднання з групою є поширеним способом боротьби із самотою. Це спільнота, де індивідуальність великою мірою

¹ «Я римський громадянин» (лат.).

зникає, де головна мета — належати до НАТО. Якщо я такий, як і будь-хто інший, якщо в мене немає відчуттів або думок, що вирізняли б мене, якщо мої звички, одяг та ідеї є відповідними до тих, що панують у групі, то я в безпеці — врятований від почуття самотності, що мене лякає. Щоб досягти такої слухняності, диктаторський режим застосовує погрози й терор, а в демократичних країнах використовують навіювання й пропаганду. Утім, між цими двома системами є одна відмінність. Щодо демократії, то тут можливий непослух — він, поза сумнівом, не зникає повністю. У тоталітарній системі непослуху можна чекати лише від одиниць — непересічних героїв або мучеників. Та, незважаючи на цю відмінність, у демократичних суспільствах спостерігається суттєвий рівень покори. Це можна пояснити тим, що потребу в єднанні *конче слід* задовольнити, і якщо іншого — кращого — способу бракує, єднання з НАТО і підкорення йому стає панівним. Людина може усвідомити силу страху бути іншим, іти на кілька кроків попереду юрби тільки тоді, коли усвідомить глибину потреби не бути самотньою. Іноді такий страх непокори раціоналізується як страх перед реальними загрозами, що можуть залякати непокірливого. Проте насправді люди *хочуть* підкорятися значно більше, ніж їх до того *змушують*, — принаймні за умов західних демократій.

Більшість людей навіть не усвідомлює своєї потреби підкорятися. Вони живуть ілюзією: вважають, що дотримуються власних ідей і намірів, є індивідуалістами, а їхні думки сформувалися в результаті власних міркувань. А те, що їхні ідеї співзвучні з ідеями більшості, — просто збіг. Одностайність слугує доказом правильності «їхніх» поглядів. Оскільки потреба відчувати свою індивідуальність усе-таки залишається, її задовольняють незначні відмінності — ініціали на сумочці чи светрі, табличка з іменем банківського касира, приналежність до демократів, а не до республіканців, до «Лосів»¹, а не «Шрайнерів»². Саме так проявляються індивідуальні відмінності. Рекламний слоган «Це щось зовсім інше» ілюструє відчайдушну потребу в тому, щоб відрізнятись, хоча в реальності це практично неможливо.

Тенденція до зменшення відмінностей, що повсякчас зростає, нерозривно пов'язана з концепцією й досвідом рівності — так, як вона розвивається у провідних індустріальних суспільствах. У релігійному контексті рівність означала, що всі ми — діти Божі, маємо однакову божественно-

¹ *Benevolent and Protective Order of Elks*, або *The Elks* («Лосі») — братство, засноване Джозефом М. Норкроссом 1868 р. (Прим. перекл.)

² *Shriners* — північноамериканське масонське братство, засноване Волтером Флемінгом та Вільямом Флоренсом 1870 р. (Прим. перекл.)

людську сутність, ми — те саме. Водночас це означало, що власне відмінності між індивідами треба поважати, і хоч ми й справді є тим самим, не слід забувати і про те, що кожен із нас — унікальна сутність, усесвіт у собі. Таке переконання щодо унікальності індивіда можна знайти, наприклад, у твердженні з Талмуду: «Той, хто врятував одне життя, вважай, врятував цілий світ. Той, хто зруйнував одне життя, зруйнував цілий світ». Рівність як умова розвитку індивідуальності була однією з концепцій філософів західного Просвітництва. Це означало (і найчіткіше це сформулював Кант), що жодна людина не повинна бути засобом для досягнення цілей іншої людини. Усі люди є рівними так само, як вони й самі є цілями — і тільки цілями, а не засобами одне для одного. Підхопивши ідеї Просвітництва, соціалістичні мислителі різних шкіл визначили рівність як скасування експлуатації — використання однієї людини іншою, незалежно від того, є воно жорстоким чи «гуманним».

У сучасному капіталістичному суспільстві значення «рівності» зазнало трансформації. «Рівність» розуміють як однаковість автоматів, людей, які втратили свою індивідуальність. *Сьогодні рівність швидше означає «однаковість», а не «єдність».* Це однаковість абстрактних людей, які працюють на тих самих роботах, однаково розважаються, читають ті самі газети, мають

однакові відчуття й думки. Зважаючи на це, ми мусимо скептично ставитися до певних досягнень, які зазвичай називають ознаками прогресу людства, як-от рівність жінок. Хочу зауважити, що я не виступаю проти рівності жінок, але позитивні аспекти такого прагнення до рівності не повинні вводити нас в оману. Це складник тенденції до зменшення відмінностей. Саме за таку ціну купується рівність: жінки рівні з чоловіками, бо вони більше від них не відрізняються. Постулат філософії Просвітництва *l'ame n'a pas de sexe* — «душа не має статі» — перетворився на загальну тенденцію. Протилежність статей зникає, а разом із нею — й еротична любов, що саме на ній і ґрунтується. Чоловіки й жінки стають *однаковими*, а не *рівними* як протилежні полюси. Сучасне суспільство сповідує ідеал рівності без індивідуальності, бо потребує людських атомів — однаковісіньких, — щоб змусити їх функціонувати разом, плавно й без перебоїв. Усі мають підкорятися тим самим командам — і водночас кожен переконаний, що робить це виключно з власної волі. Подібно до того, як сучасне масове виробництво потребує стандартизації товарів, суспільний розвиток вимагає стандартизації людини, і саме її називають «рівністю».

Єдність у підпорядкуванні не є чимось бурхливим чи агресивним — вона спокійна, породжується рутиною і з цієї причини часто не здатна

вгамувати тривогу, спричинену самотністю. Поширення алкоголізму, наркотичної залежності, нав'язливої сексуальності та самогубств у сучасному західному суспільстві виступає ознакою того, що підкорення юрбі не є ефективним. Окрім того, такий розв'язок проблеми переважно стосується розуму, а не тіла, і з цієї причини він знову-таки програє у порівнянні з оргіастичними рішеннями. Підкорення юрмі має тільки одну перевагу: воно є тривалим і не характеризується хаотичністю. Індивіда знайомлять із моделлю підкорення у віці трьох-чотирьох років, і відтоді людина ніколи не втрачає зв'язку з натовпом. Навіть її похорон, який людина сприймає як останню соціально важливу справу, проводиться згідно із суворими вимогами такої моделі.

Окрім того, що підкорення є способом послабити тривогу, яка проростає із самотності, варто розглянути ще один чинник сучасного життя — роль робочої рутини та звичні розваги. Людина перетворюється на «працівника з дев'ятої до п'ятої», вона є частиною робочої сили — або бюрократичної сили, що складається з клерків та менеджерів. Їй бракує ініціативності, її завдання визначено організацією роботи; навіть між тими, хто перебуває на вершині кар'єрних сходів, та тими, хто внизу, відмінність незначна. Усі вони виконують завдання, що визначені загальною структурою організації, на визначеній швидкості

й у визначений спосіб. Визначені навіть відчуття: піднесеність, терпимість, надійність, амбітність і здатність знаходити спільну мову з усіма — без зайвого напруження. Розваги так само рутинні, хоч і не аж так радикально. Книги для людей обирають книжкові клуби, фільми — власники кіностудій і кінотеатрів, а також рекламні оголошення, які вони оплачують; усе інше теж підпорядковується стандарту: недільна прогулянка на автівці, перегляд ТБ, гра в карти, вечірки. Від народження до смерті, від понеділка до понеділка, з ранку й до вечора всі види діяльності людини є одноманітними й визначеними наперед. То як людині, котра потрапила в павутиння щоденної рутини, не забути, що вона людина, унікальний індивід, якому даровано лиш одне — оце саме життя з надіями й розчаруваннями, горем та страхом, прагненням любити й жахом, що його спричиняють порожнеча і самотність?

Третій спосіб досягти єдності полягає у *творчій діяльності*, і байдуже, чи це діяльність митця, а чи ремісника. У будь-якій діяльності творець об'єднується зі своїм матеріалом, що репрезентує зовнішній світ. Хай хто б то був — тесля, що виготовляє стіл, ювелір, який створює коштовну прикрасу, селянин, котрий вирощує кукурудзу, чи художник, який малює картину, — у всіх видах творчості митець і об'єкт стають одним цілим, у процесі творення людина єднається зі

світом. Утім, це актуально тільки для плідної праці, під час якої я планую, створюю — і бачу результат своїх зусиль. У сучасному робочому процесі клерка й робітника нескінченного конвеєра від цієї об'єднувальної якості майже нічого не залишається. Працівник перетворюється на додаток до машини чи бюрократичної організації. Він змушений припинити бути собою, а тому для нього неможлива єдність, окрім тієї, що її забезпечує підкорення.

Єдність, якої досягають у процесі плідної праці, не є міжособистісною; єдність, що її досягають в оргіастичному злитті, минуща; єдність, якої досягають у підкоренні, це тільки псевдоєдність. Відтак це лише часткові розв'язки до проблеми людського існування. Відповісти на неї повною мірою можна, досягнувши міжособистісної єдності, у злитті з іншою людиною, в *любві*.

Таке бажання злиття з іншою особистістю є найсильнішою потребою людини. Це найпотужніша пристрасть, сила, що згуртовує людство, клан, родину, суспільство. Неспроможність її досягти означає божевілля або знищення — самознищення чи знищення інших. Без любові людство не могло б прожити жодного дня. Одначе, якщо ми назвемо досягнення міжособистісної єдності «любов'ю», то перед нами постануть серйозні труднощі. Злиття можна досягати різними способами — і відмінності є не менш важливими,

порівняно зі спільними рисами різних форм любові. Чи треба вважати їх усіх любов'ю? Чи слово «любов» варто зберегти виключно для особливого типу єдності — такої, що протягом останніх чотирьох тисячоліть західної і східної історії була ідеальною чеснотою в усіх великих гуманістичних релігіях та філософських системах?

Коли йдеться про семантичні труднощі, відповідь може бути винятково довільною. Важливо те, що ми знаємо, про який тип єдності говоримо, коли мовиться про любов. Ми ставимося до неї як до зрілої відповіді на проблему людського існування чи говоримо про ті незрілі форми любові, що їх можна назвати «*симбіотичним зв'язком*»? Далі на сторінках я називатиму «любов'ю» тільки перше. Та обговорення «любові» почну з останнього.

Біологічним взірцем *симбіотичного зв'язку* є стосунки вагітної матері й плода. Їх двоє, але вони є одним цілим. Вони живуть разом (грецькою це звучить як *symbiosis*) і потребують одне одного. Ембріон є частиною матері, він отримує все необхідне від неї; мати — це його світ, вона годує, захищає його, але завдяки йому її життя теж покращується. У *психічній симбіотичній єдності* два тіла існують окремо, але на психологічному рівні між ними є такий самий зв'язок.

Пасивною формою симбіотичного зв'язку виступає покірність або — якщо вжити мову

медицини — *мазохізм*. Людина-мазохіст тікає від нестерпного відчуття ізоляції та самотності, перетворюючись на невід’ємну частину іншої людини, яка вказує їй напрям, веде за собою, захищає, є її життям і повітрям. Сила того, кому вона підкоряється, надто возвеличується — і байдуже, людина це чи бог: для мене він є всім, я ніщо, окрім того, що я є його частиною. І як частина я долучаюся до величі, сили, визначеності. Мазохістській особистості не треба приймати рішення чи ризикувати, вона ніколи не самотня — але й не незалежна, їй бракує цілісності, вона ще не народилася вповні. У релігійному тлумаченні об’єкт обожнювання називають ідолом; у світському контексті механізм стосунків, заснованих на мазохістській любові, подібний до ідолопоклоніння. Мазохістські взаємини можуть поєднуватися з фізичним, сексуальним бажанням — у такому разі це покірність не тільки розуму, а й усього тіла. Буває мазохістська покірність долі, хворобі, ритмічній музиці, оргіастичному станові, який спричиняють наркотики, або гіпнозу — у всіх цих випадках людина зрікається своєї цілісності, перетворюється на чийсь інструмент, на щось поза власними межами; їй не треба розв’язувати проблему існування за допомогою плідної праці.

Активною формою симбіотичного зв’язку є домінування — у цьому випадку можна скористатися психологічним терміном, що співвід-

носиться з мазохізмом, — це *садизм*. Садистична особистість прагне втекти від самотності й відчуття ув'язненості шляхом перетворення іншої людини на невід'ємну частину себе. Вона підносить і мотивує себе тим, що поглинає іншу особистість, яка її обожнює. Садист так само залежить від того, хто йому покірний, як і останній від нього: жоден із них не може жити без іншого. Розбіжність полягає лише в тому, що садистична особистість наказує, експлуатує, ображає, знущається, а мазохістська — виконує накази, її експлуатують, ображають, із неї знущаються. У реальному сенсі це суттєва відмінність, а в глибшому — емоційному — розбіжність не така вже й велика, коли йдеться про те, що в них спільне: злиття без цілісності. Якщо ми це усвідомимо, нас не здивує той факт, що здебільшого особистість поводить ся і як садист, і як мазохіст — зазвичай щодо різних об'єктів. Гітлер ставився до людей переважно садистично, тоді як до долі, історії, «вищої сили» природи його ставлення було мазохістським. Його кінець — самогубство в умовах загального знищення — є характерним для нього, як і його мрія про тотальне панування¹.

¹ Докладніше автор розглядає аспекти садизму й мазохізму у своїй книзі «Втеча від свободи» (*Escape from Freedom*, Rinehart & Company, New York, 1941).

На противагу симбіотичному зв'язку зріла любов — це єдність за умов збереження цілісності особистості, її індивідуальності. Любов є руйнівною силою людини, силою, яка руйнує стіни, що відокремлюють її від побратимів, силою, яка об'єднує її з іншими. Любов допомагає людині перебороти почуття відчуженості й самоти та водночас дозволяє бути собою, зберігати свою цілісність. Їй притаманний парадокс: дві істоти перетворюються на одне ціле та водночас залишаються окремими.

Якщо ми погодимося з тим, що любов є діяльністю, то зіштовхнемося зі складністю, що полягає у варіативності значення слова «діяльність». У сучасному сенсі діяльність зазвичай означає дію, що змінює наявну ситуацію внаслідок витрачання енергії. Отже, людину вважають діяльною, якщо вона робить бізнес, вивчає медицину, працює на конвеєрі, виготовляє стіл або вправляється у спорті. Усі ці види діяльності мають дещо спільне: вони націлені на зовнішню мету, якої конче треба досягти. Та до уваги не беруть мотиви діяльності. Візьмімо як приклад людину, котра занурюється в нескінченну роботу через глибоке відчуття непевності й самотності; чи іншу — яку штовхають уперед амбіції або жага до грошей. В обох цих випадках людина постає рабом пристрасті, а її активність за реальних умов є «пасивністю», бо її штовхають уперед; вона

є «страждальцем», а не «діячем». З іншого боку, того, хто сидить тихо, споглядаючи світ без особливої мети або цілі, — і дослухається хіба що до себе і своєї єдності зі світом — вважають «пасивним», бо він нічого «не робить». Насправді ж такий стан зосередженої медитації є найвищим проявом діяльності — тут діє душа, і це можливо лише за умов внутрішньої свободи й незалежності. Одна концепція діяльності — сучасна — означає витрату енергії заради досягнення зовнішніх цілей; інша — застосування внутрішніх сил людини, незалежно від того, чи матимуть при цьому місце будь-які зовнішні зміни. Найчіткіше останню концепцію сформулював Спіноза. З-поміж активних і пасивних впливів він вирізняє «дії» та «пристрасті». Коли людина здійснює активний вплив, вона є вільною, вона — господар цього впливу; у разі пасивного впливу людину підштовхують уперед, вона перетворюється на об'єкт мотивів, які сама не усвідомлює. Відтак Спіноза робить висновок, що доброчесність і здатність — це те саме¹. Заздрощі, ревнощі, усі види жадоби — це пристрасті; любов виступає діяльністю, проявом людської сили, що є можливим лише за умов свободи й ніколи не буває наслідком примусу.

Любов — це діяльність, а не пасивний вплив: у ній треба «перебувати», а не «впадати» в неї.

¹ Спіноза «Етика» (Spinoza, *Ethics* IV, Def. 8).

Загалом активний характер любові можна описати твердженням про те, що любов переважно означає *давати*, а не брати.

Що означає давати? Хоч і здається, що відповідь на це запитання дуже проста, насправді вона сповнена багатозначності і складних моментів. Найбільш поширеною хибною думкою є така: давати означає «відмовлятися» від чогось, жертвувати, позбавляти себе чогось.

Людина, якій притаманна схильність до отримання, використання чи накопичення, розуміє процес давання саме так. «Ринкова» особистість дає охоче, але очікує одержати щось натомість; для неї дати й нічого не отримати — це обман¹. Люди з непродуктивною орієнтацією відчують, що стають біднішими, коли віддають. Отож більшість таких індивідів загалом відмовляється давати. Дехто перетворює давання на чесноту — у сенсі жертвності. Вони переконані: оскільки віддавати так «боляче», саме тому людина й повинна це робити; для них доброчесність давання полягає в самому акті прийняття жертви. Для них норма «краще давати, ніж отримувати» означає, що краще страждати від позбавлення, аніж відчувати радість.

¹ Детальніше про типи особистостей можна прочитати у книзі Е. Фромма «Людина для себе» (*Man for Himself*, Rinehart & Company, New York, 1947, Chap. III, pp. 54—117).

Для продуктивної особистості «давати» означає зовсім інше. Давання — найвищий прояв могутності. Коли я даю, то відчуваю свою силу, своє багатство, свою владу. Відчуття великої життєвої сили й могутності наповнює мене радістю. Я відчуваю себе переповненим, щедрим, живим і водночас радісним¹. Давати набагато радісніше, ніж отримувати — не тільки через те, що це позбавляє чогось, а й тому, що коли я даю, то відчуваю себе живим.

Справедливість цього принципу підтверджують чимало конкретних прикладів. Найпростіший із них ілюструє сфера статевих зносин. Кульмінацією чоловічої статевої функції є давання — чоловік віддає себе, свій статевий орган жінці. У момент оргазму він віддає їй своє сім'я. Він не може цього не зробити, якщо здатен до статевого акту. В іншому разі він імпотент. Для жінки процес не є інакшим, хоча тут маємо певні труднощі. Вона також віддає себе, відкриває ворота до свого жіночого ества; отримуючи, вона віддає. Якщо вона не здатна віддавати, а може тільки отримувати, така жінка фригідна. Згодом акт давання трапляється знову — і вона вже не коханка, а мати. Жінка віддає себе дитині, що росте в її утробі, вона віддає своє молоко немовляті, ділиться теплом свого тіла. Для неї не віддавати означає страждання.

¹ Див. визначення радості у Спінози.

У матеріальному світі віддавати — це бути багатим. Багатий не той, хто багато *має*, а той, хто багато *віддає*. Скнара, який панічно боїться щось утратити, з погляду психології є бідним і нужденним, хай якими статками він володіє. Багатий той, хто здатен віддавати. Він відчуває, що може дарувати себе іншим. Тільки той, хто позбавлений усього, крім мінімальних речей, що необхідні для існування, не здатен віддавати матеріальні речі й насолоджуватися цим процесом. Проте щоденний досвід ілюструє: те, що людина вважає своїми мінімальними потребами, залежить від її характеру так само, як і від її фактичних надбань. Усі чудово знають, що бідні віддають охочіше, ніж заможні. Попри це, бідність, що виходить за певні межі, не дозволяє віддавати — і від цього особистість руйнується. Не тільки через страждання, що їх спричиняє вбогість, а й тому, що вона позбавляє бідного радості віддавати.

Та найважливіше віддавати не лише матеріальні речі, а й особливі людські цінності. Що одна людина дає іншій? Вона віддає себе, найцінніше, що має, своє життя. Це зовсім не означає, що людина жертвує своїм життям заради іншого — вона віддає те, що в ній живе; віддає свою радість, інтереси, своє розуміння, знання, гумор і смуток — усі прояви свого життя. Віддаючи таким чином своє життя, вона збагачує іншу людину, насичує її життєву силу — і водночас своє

відчуття життя. Людина віддає не для того, щоб щось отримати, власне давати — це виняткова радість. Та, даючи, вона привносить щось у життя іншої людини, і воно повертається до неї; уникнути того, що повертається, за умов справжньої віддачі неможливо. Коли ми віддаємо, то водночас спонукаємо давати й іншу людину, а відтак обоє розділяємо радість від того, що втілили в життя. Коли віддаєш, щось народжується — і люди, які беруть у цьому участь, вдячні за життя, що народжується для них обох. Коли йдеться про любов, це безпосередньо означає: любов — то є сила, яка породжує любов; імпотенція — то нездатність її породжувати. Цю думку напрочуд блискуче висловив Маркс: «Якщо вважати людину людиною, а її ставлення до світу — людським, то за любов можна платити тільки любов'ю, за довіру — довірою тощо. Якщо хочеш насолоджуватися мистецтвом, маєш бути вихованим з художньої позиції; якщо хочеш впливати на інших, маєш бути людиною, яка здатна штовхати людей вперед і підтримувати їх. Будь-які з ваших стосунків із людиною чи природою мають бути чітким вираженням *вашого справжнього, індивідуального* життя, що співвідноситься з об'єктом вашої волі. Якщо ваша любов не спричиняє любові до вас, тобто не породжує любові, якщо ваш *прояв життя* як людини, котра любить, не перетворює вас на того, *кого люблять*, тоді ваша

любов ні на що не здатна, це невдача»¹. Та віддавати означає отримувати не тільки в любові. Учителя навчають його учні, актора мотивують його глядачі, психоаналітика лікує його пацієнт — за умови, що вони не ставляться одне до одного як до об'єктів, а спілкуються широко і плідно.

Мабуть, не варто наголошувати на тому, що здатність любити як акт давання залежить від розвитку характеру особистості. Це припускає набуття переважно плідної орієнтації, за якої особистість переборола залежність, нарцистичну всемогутність, бажання використовувати інших чи схильність до нагромадження. Вона мусить вірити у власні сили, мати мужність покладатися на себе під час досягнення своєї мети. Що більше людині бракує таких якостей, то дужче вона боїться віддавати себе, а отже, й любити.

Окрім елемента віддачі, активний характер любові стає очевидним тому, що вона завжди складається з певних основних компонентів, що є спільними для всіх її проявів. Це *турбота, відповідальність, повага і знання*.

Те, що любов означає турботу, найбільш яскраво проявляється в любові матері до дитини. Ніщо не здатне переконати нас у тому, що вона

¹ *Nationalökonomie and Philosophie* («Національна економіка і філософія») (1844), опублікована в Karl Marx' *Die Friihschriften*, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1953, с. 300, 301.

її любить, якщо ми побачимо, що матері бракує турботи, що вона недбало ставиться до годування дитини, її купання, забезпечення її фізичного комфорту; на противагу — нас вражає любов турботливої матері. Те саме можна сказати навіть про любов до тварин чи квітів. Якщо жінка каже, що любить квіти, а ми бачимо, що вона забуває їх поливати, то ніколи не повіримо в її «любов». *Любов — це активна цікавість до життя, розвитку того, що ми любимо.* Там, де цього зацікавлення бракує, немає і любові. Цей складник любові чудово описано у книзі Йони. Господь велів Йоні йти до Ніневії, щоб попередити її мешканців про те, що їх буде покарано, якщо вони не відмовляться від лихих учинків. Йона не виконує цієї місії, бо боїться, що жителі Ніневії розкажуться — і Бог їм пробачить. Це чоловік із сильним відчуттям порядку і закону, але не любові. Утім, під час спроби втекти він опиняється в череві кита, що символізує стан самотності й ув'язнення, до якого призвели брак любові та згуртованості. Господь рятує його — і Йона вирушає до Ніневії. Він проповідує її мешканцям те, що звелів Бог, — і трапляється саме те, чого він так боявся. Жителі Ніневії каються у своїх гріхах, не чинять лихого — і Господь їх пробачає та не руйнує міста. Йону ж це надзвичайно лютить і розчаровує: він бо прагнув «справедливості», а не прощення. Нарешті він отримує змогу відпочити в затінку

рицинового куща, що його Господь виростив, аби захистити Йону від сонця. Та коли Бог наказує дереву всохнути, Йона засмучується й починає скаржитися. Господь відповідає: «Тобі жаль рицинового куща — дарма що ти не поравсь коло нього й не зростив його, — що за одну ніч виріс і за одну ніч пропав. А мені б то не жаль було Ніневії, великого міста, в якому живе понад сто двадцять тисяч душ, що не вміють розрізнити правиці від лівиці, й худоби безліч?» Відповідь Бога треба розуміти символічно. Він пояснює Йоні, що суть любові полягає в тому, щоб «попрацювати» і «виростити» щось, що любов невіддільна від праці. Люблять те, над чим працюють, і працюють над тим, що люблять.

Турбота й зацікавлення пов'язані ще з одним аспектом любові — *відповідальністю*. Сьогодні відповідальність часто означає обов'язок, те, що накидають людині ззовні. Та у справжньому сенсі відповідальність — це цілком добровільний акт, реакція людини на потреби іншої людини — висловлені або ні. Бути «відповідальним» означає вміти й бути готовим «відповісти». Йона не відчував відповідальності за жителів Ніневії. Подібно до Каїна, він міг запитати: «Хіба ж я сторож для брата свого?» Людина, котра любить, відповідає. Життя її брата — не тільки справа останнього, це і її справа теж. Вона відчуває відповідальність за своїх побратимів так само, як

почувається відповідальною за себе. Коли йдеться про матір і немовля, відповідальність переважно означає турботу й задоволення фізичних потреб. Любов між дорослими передусім означає задоволення душевних потреб іншої людини.

Відповідальність могла б легко опуститися до домінування і власницького інстинкту, якби не третій компонент любові — *повага*. Вона не є страхом чи благоговінням, згідно з коренем цього слова (*respicere* — «дивитися на когось»¹) це означає здатність бачити людину такою, якою вона є, усвідомлювати її виняткову індивідуальність. Повага означає зацікавленість у тому, щоб інша людина зростала й розкривала свою особистість. Отож вона передбачає відсутність експлуатації. Я хочу, щоб той, кого я люблю, ріс і розкривався заради себе самого — по-своєму, а не для того, щоб мені служити. Якщо я когось люблю, то відчуваю себе одним цілим із ним — але з таким, як *він* є, а не з таким, якого я хочу бачити об'єктом свого використання. Зрозуміло, що повага є можливою тільки тоді, коли я досягнув незалежності; якщо я можу стояти і ходити без підтримки, без потреби домінувати та використовувати когось іншого. Повага може існувати, тільки ґрунтуючись на свободі, як

¹ Англійське слово *respect* походить від латинського *respicere* — «дивитися». (Прим. перекл.)

співається у старій французькій пісні — *l'amour est l'enfant de la liberté*¹. Любов — дитя свободи, а не домінування.

Неможливо поважати людину, не знаючи її; турбота і відповідальність були б сліпими, якби їх не вело за собою знання. Знання ж було б порожнім, якби його не підштовхувала вперед зацікавленість. Є багато рівнів знань; знання, що є аспектом любові, не залишається на периферії, але проникає в саму сутність. Це можливо тільки тоді, коли я здатен перетнути межі турботи про себе й побачити іншу людину з її погляду. Наприклад, я можу знати, що людина сердиться, навіть якщо вона цього не показує; але можу пізнати її значно глибше — і в такому разі я розумітиму, що вона хвилюється й переживає, почувается самотньою чи її гризе провина. Тоді я зрозумію, що її гнів — це тільки прояв чогось глибшого, і побачу, що ця людина стривожена і спантеличена, але вона радше страждає, аніж сердиться.

Знання має ще один — фундаментальніший — стосунок до проблеми любові. Базова потреба злитися з іншою людиною, щоб вирватися з в'язниці свого відчуження, щільно пов'язана з іншим типом людським бажанням — дізнатися «таємницю людини». Тоді як життя у своїх суто біологічних проявах є дивом і таємницею, людина у своїх

¹ «Любов — дитя свободи» (фр.).

проявах залишається неосяжною таємницею для самої себе — і своїх побратимів. Ми знаємо себе і водночас — хоч яких би зусиль докладали — ми себе не знаємо. Ми знаємо своїх близьких — і не знаємо, бо ніхто з нас не є річчю, як не є речами й вони. Що глибше ми зазираємо в своє чи чуже єство, то більше від нас віддаляється мета нашого знання. Утім, ми не можемо втриматися від того, щоб не зазирнути в таємницю людської душі — у самісіньку сутність того, що є людиною.

Є один відчайдушний спосіб пізнати цю таємницю — здобути повну владу над іншою людиною. Владу, що змусить її робити те, чого ми хочемо, почуватися так, як ми того бажаємо, думати так, як нам хочеться, — це перетворює людину на річ, нашу річ, нашу власність. Максимальним проявом такого пізнання є крайнощі садизму — бажання і здатність змусити людину страждати, піддавати її тортурам, змушувати розкрити її таємницю під час страждань. У цьому прагненні проникнути в таємницю людини — а відтак і в таємницю самого себе — криється первинна жага до глибокої й сильної жорстокості та руйнування. Цю думку дуже влучно висловив Ісаак Бабель. Він цитує слова солдата, який є учасником громадянської війни в Росії і щойно затоптав свого колишнього господаря до смерті: «Стріляючи — я так скажу — стріляючи, ти тільки позбудешся людини... Стрільба не приведе тебе до душі — де вона в людині є і як

себе показує. Та я себе не жалію — і вже не раз топтав ворога понад годину. Бачте, я хочу знати, чим насправді є життя, яким воно є»¹.

Такий шлях до знань часто можна помітити в дітей. Дитина ламає, розбиває щось, аби це пізнати; завдає шкоди тварині; з жорстокістю відриває крильця метелика, щоб його пізнати — і розкрити його таємницю. Власне жорстокість породжується чимось глибшим — бажанням пізнати таємницю речей і життя.

Інший шлях до пізнання «таємниці» — це любов. Вона є активним проникненням в іншу людину, під час якого мою жагу до знань втамовує єдність. У цьому акті злиття я пізнаю тебе, пізнаю себе, пізнаю всіх — і нічого не «знаю».

Я пізнаю все живе лише в один можливий для людини спосіб — через єдність, не через знання, що їх дарує міркування. Садизм породжується бажанням розкрити таємницю, однак я нічого не знаю, як не знав і досі. Я роздираю іншу істоту на шматки, але таким чином тільки руйную її. Єдиним шляхом, що веде до знання, є любов, яка задовольняє моє прагнення до пізнання в акті єдності. Коли я люблю, віддаю себе, коли проникаю в іншу людину, я віднаходжу себе, відкриваю себе, нас обох — я відкриваю людину.

¹ Бабель І. «Вибране» (*The Collected Stories*, Criterion Book, New York, 1955).

Жага до пізнання себе й своїх побратимів розкривається в дельфійському твердженні «Пізнай себе». Це рушійна сила всієї психології. Та оскільки це бажання дізнатися про людину геть усе — розкрити її найсокровенніші таємниці, — його не можна задовольнити простими знаннями, які ми здобуваємо завдяки міркуванню. Навіть якби ми знали про себе в тисячу разів більше, то ніколи б не вичерпали цього джерела. Ми залишилися б незбагненою загадкою для самих себе — і так само інші люди залишилися б загадкою для нас. Єдиний спосіб досягти повного пізнання ховається в *акті* любові: любов виходить за межі думок і слів. Це сміливе занурення в досвід єднання. Однак інтелектуальне — психологічне — знання є неодмінною передумовою повного пізнання через акт любові. Я маю об'єктивно знати іншу людину і самого себе, щоб побачити, якою вона є насправді, чи, швидше, позбутись ілюзій, мого викривленого сприйняття. І тільки тоді, коли володію об'єктивними знаннями про людину, я можу пізнати її в абсолютній сутності, в любові¹.

¹ Із зазначеного твердження впливає важливий момент щодо ролі психології в сучасній західній культурі. Хоча велика зацікавленість психологією, поза сумнівом, свідчить про інтерес до пізнання людини, вона водночас розкриває суттєвий брак любові в стосунках між сучасними людьми. Тож-бо психологічне знання заміняє повне пізнання через акт любові — замість того, щоб стати першим кроком до такого пізнання.

Проблема пізнання людини має багато спільного з релігійною проблемою пізнання Бога. У традиційній західній теології роблять спробу пізнати Бога через думки — шляхом тверджень *про* Господа. Вважається, що я можу пізнати Бога своїми думками. У містицизмі, що є логічним породженням монотеїзму (докладніше на цьому я зупинюся трохи пізніше), відмовляються від пізнання Бога шляхом міркування — його заміняє досвід єдності з Ним, де немає ні місця, ані потреби у знаннях *про* Бога.

Досвід єдності з людиною або, якщо говорити мовою релігії, з Богом не є ірраціональним. На противагу, як підкреслював Альберт Швейцер, він є логічним результатом раціоналізму — його найбільш сміливим і радикальним висновком. Він ґрунтується на нашому знанні фундаментальних, а не випадкових, обмежень нашого пізнання. Це усвідомлення того, що нам ніколи не вдасться пізнати таємницю людини і Всесвіту, але, попри це, ми можемо їх пізнавати через любов. Психологія як наука має свої обмеження і, подібно до того, як містицизм постає логічним наслідком теології, беззаперечним наслідком психології є любов.

Турбота, відповідальність, повага і знання є взаємозалежними. Це сукупність переконань, що їх повинна мати зріла особистість, тобто особистість, яка плідно розвиває свої власні сили, хоче отримувати тільки те, заради чого працювала,

яка відмовилася від нарцистичних бажань щодо всевідання і всемогутності, набула скромності, що має за основу внутрішню силу, котру може забезпечити виключно істинна плідна діяльність.

Досі я говорив про любов як про спосіб боротьби з людською самотністю, спосіб задовольнити потребу в єдності. Та крім усеохопної, екзистенційної потреби в єднанні, постає й більш специфічна, біологічна потреба: прагнення воз'єднання чоловічого й жіночого полюсів. Ідею такої поляризації найяскравіше ілюструє міф про те, що спочатку чоловік і жінка були одним цілим, яке потім розділили навпіл. Відтоді кожен чоловік шукає свою втрачену жіночу половину, щоб воз'єднатися з нею. (Така ідея первісної єдності статей є і в біблійній історії про те, що Єву створено з Адамового ребра, хоча в цьому контексті жінка в патріархальному дусі вважається вторинною, порівняно з чоловіком.) Значення міфу цілком зрозуміле. Статева поляризація змушує людину шукати єдності в особливий спосіб — через єднання з представником протилежної статі. Протиставлення чоловічої й жіночої сутності також існує *всередині* кожного чоловіка та кожної жінки. Подібно до того, як фізіологічно чоловік і жінка наділені гормонами протилежної статі, вони також бісексуальні у психологічному сенсі. Вони мають у собі начала отримання і проникнення, матерії й духу.

Чоловік — і жінка теж — віднаходить єдність усередині самого себе тільки в разі возз'єднання жіночого й чоловічого полюсів. Ця полярність є основою будь-якої творчої діяльності.

На цій протилежності чоловічого та жіночого також ґрунтується міжособистісне творення. З погляду біології це очевидно: злиття сперматозоїда та яйцеклітини є основою народження дитини. Але із суто психологічної позиції відбувається те саме: в любові і чоловік, і жінка відроджуються. (Гомосексуальний розлад призводить до неможливості досягти такої єдності протилежностей, відтак гомосексуал потерпає від самотності, що її не здатен побороти, і така невдача може спіткати звичайного гетеросексуала, який не годен любити.)

Таке протиставлення чоловічого й жіночого начал існує і в природі — і не тільки у тварин та рослин (це очевидно), а й у протиставленні двох основних функцій — отримання і проникнення. Це протилежність землі й дощу, річки й океану, ночі і дня, темряви і світла, матерії та духу. І таку думку експресивно висловив видатний мусульманський поет і містик Румі:

Воістину, хто любить — то завжди його
Шукає і кохана, як і він її шукає.
Як блискавка любові втрапила *тобі* у серце — знай:
У серці *іншому* також живе любов.
Здіймається любов до Бога в твоїм серці?
То сумніви відкинь — бо ж любить і тебе Він.

Не буде оплесків, якщо твоя рука
Не зможе іншої руки торкнутися.
За мудрим повелінням Бога
Ми полюбили ближнього свого.
За замислом цим все у світі
Парується з собі подібним.
Бо мудрі знають: чоловік — то Небо,
А жінка є Земля. Вона плає все,
Що Небо їй дає. Коли тепла бракує —
Його їй Небо посилає. Свіжості й вологи мало —
Вони із Неба линуць.
Небо здійснює свій рух, мов чоловік,
Що годувальником є для жони своєї.
Земля ж є берегинєю — вона народжує й годує
Дітей своїх.
Земля і Небо розумом наділені, бо ж бачиш:
Вони працюють, як розумні істоти.
Якби ці двоє та не мали втіхи одне від одного,
Чи прагнули б єднання — мов закохані?
І без Землі невже розквітли б квіти та дерева?
Чому вродитися з дощу й тепла від Неба?
Господь-бо наділив бажанням чоловіка й жінку
Єднання прагнути, щоб врятувати світ.
Так само кожна часточка жива у світі
Є спраглою до іншої — подібної до себе.
На погляд перший День та Ніч є ворогами,
Мета ж у них одна.
І люблять одне одного вони заради
плідної обох роботи.
Без Ночі не отримала б людська природа всього того,
Що має витратити День¹.

¹ R. A. Nicholson. Rūmi, George Allen and Unwin, Ltd., London, 1950, pp. 122—3.

Проблема протилежності чоловіків та жінок веде до дискусії про любов та статеві стосунки. Раніше я вже зауважував, що Фройд помилявся, розглядаючи любов виключно як прояв — чи сублимацію — статевого потягу, не взявши до уваги, що сексуальне бажання є одним із проявів потреби в любові та єднанні. Проте помилка Фройда значно глибша.

Згідно зі своїми переконаннями фізіологічного матеріалізму, у статевому інстинкті він бачить результат хімічного напруження в тілі, що спричиняє страждання й вимагає полегшення. Метою статевого потягу є зняття цього болісного напруження, а сексуальне задоволення допомагає його позбутися. Ця думка була б доречною, якби сексуальний потяг діяв так само, як голод чи спрага, що з'являються, коли організму чогось бракує. За такого підходу сексуальний потяг — це свербіж, позбутися якого допомагає сексуальне задоволення. Насправді ж, якщо взяти до уваги цю концепцію, ідеальним сексуальним задоволенням була б у цьому разі мастурбація.

Це парадокс, але Фройд ігнорує психобіологічний аспект сексуальності, чоловічо-жіночу протилежність — і бажання їхнього возз'єднання. Цю хибну думку, імовірно, підсилили надзвичайні патріархальні переконання Фройда, через які він зробив висновок, що сексуальність

per se¹ властива чоловіку, а тому проігнорував специфічно жіночу сексуальність. Він висловив свою думку у «Трьох статтях до питання теорії статі», зауваживши, що лібідо зазвичай має «чоловічу природу», незалежно від того, чоловіче воно чи жіноче. Аналогічна ідея в раціоналізованій формі висловлена в теорії Фроїда про те, що маленький хлопчик сприймає жінку як кастрованого чоловіка, а вона сама повсякчас намагається компенсувати «втрату» чоловічих статевих органів. Однак жінка — це не кастрований чоловік, її сексуальність є специфічно жіночою, їй не притаманна «чоловіча природа».

Сексуальний потяг між представниками протилежних статей мотивується потребою зняти напруження лише частково: це здебільшого потреба в єднанні з протилежним полюсом. Насправді еротичний потяг виявляється не тільки в сексуальному потягу. У характері є чоловічі й жіночі риси, і вони так само наявні в сексуальній функції. Чоловічий характер можна визначити як такий, що має здатність переборювати труднощі, вести за собою, дисциплінувати, йому властивий авантюризм. Жіночому характеру притаманні такі риси, як плідна сприйнятливність, прагнення захищати, реалізм, терпляче

¹ «Як вона є». (Прим. перекл.)

ставлення, материнський інстинкт. (Треба завжди пам'ятати, що в кожному індивіді ці якості співіснують, але переважають саме ті з них, що властиві «його» або «її» статі.) Дуже часто, якщо чоловічі якості *характеру* чоловіка мають слабкі прояви з тієї причини, що на рівні емоцій він залишився маленькою дитиною, він намагатиметься компенсувати їхній брак надмірним акцентом на чоловічій ролі у *сексі*. Як наслідок, з'являється Дон Жуан, котрому треба доводити свою чоловічу майстерність у статевих стосунках, бо йому бракує впевненості у своїй мужності в характерологічному сенсі. Якщо ж брак чоловічих рис є більш суттєвим, основним — і викривленим, — їхнім заміником стає садизм (застосування сили). Ослаблення або викривлення жіночої сексуальності перетворюється на мазохізм або бажання підкорятися.

Фройда критикували через те, що він надавав сексу занадто великого значення. Цю критику нерідко спричиняло бажання позбутися складника Фройдової системи, що призводив до критики й ворожого ставлення з боку людей із традиційним мисленням. Фройд це чудово усвідомлював — і саме з цієї причини чинив опір будь-якій спробі змінити його теорію статі. Поза сумнівом, свого часу його теорія була справжнім викликом і мала революційний характер. Однак

те, що було доречним у 1900 році, через п'ятдесят років утратило свою актуальність. Сексуальні звичаї настільки змінилися, що теорії Фрейда вже не шокують представників середнього класу західного суспільства. Це донкіхотівський радикалізм — коли ортодоксальні психоаналітики досі вважають себе відважними і радикальними, захищаючи фрейдівську теорію статі. Насправді їхній психоаналіз є конформістським: він не намагається порушувати психологічні питання, що призведуть до критики сучасного суспільства.

Моя критика теорії Фрейда полягає не в тому, що він переоцінював секс, а в тому, що він розумів його не досить глибоко.

Він зробив перший крок до відкриття важливого значення пристрастей у взаєминах між людьми: згідно зі своїми філософськими припущеннями він пояснив їх із погляду фізіології. У майбутньому розвитку психоаналізу конче треба скоригувати й поглибити концепцію Фрейда, перемістивши його здогади з фізіологічного в біологічний та екзистенційний виміри¹.

¹ Фрейд і сам зробив перший крок у цьому напрямку у своїй пізнішій концепції інстинктів життя і смерті. Його концепція життя (еросу) як принципу синтезу й об'єднання зовсім інша, порівняно з концепцією лібідо. Та, незважаючи на те, що ортодоксальні психоаналітики прийняли теорію життя і смерті, це не привело до фундаментального перегляду концепції лібідо, особливо коли йдеться про клінічну практику.

2. Любов між батьками і дітьми

У момент народження немовля відчувало б страх смерті, якби милосердна доля не оберігала його від усвідомлення тривоги, що її породжує відокремлення від матері, від внутрішньоутробного існування. Навіть після народження малюк майже не відрізняється від того, яким він був до появи на світ: не здатний впізнавати предмети, ще не усвідомлює себе і світ як зовнішнє середовище. Він отримує виключно приємні відчуття від тепла та їжі і все ще не відокремлює їх від їхнього джерела — матері. Мати — *це* тепло, мати — *це* їжа, мати — *це* стан ейфорії від задоволення і відчуття безпеки. За Фройдом цей стан є станом нарцисизму. Зовнішній світ, люди й речі мають для дитини значення лише тоді, коли йдеться про задоволення або негативний вплив на її внутрішній стан. Справжнім є тільки те, що всередині; зовнішнє є реальним тільки залежно від моїх потреб, а не своїх власних потреб чи якостей.

Зростаючи й розвиваючись, дитина набуває здатності сприймати речі такими, як вони є: відрізняє задоволення через ситість від власне соска, груди — від матері. Із часом малюк починає усвідомлювати спрагу, молоко, що її втамовує, груди і матір як окремі сутності. Він вчиться

сприймати предмети як щось інше — те, що існує окремо. На цьому етапі він вчиться їх називати. Водночас малюк навчається ними користуватися: дізнається, що вогонь — це гаряче і боляче, мамине тіло — тепле і приємне, дерево — тверде і важке, а папір — легкий і його можна порвати. Він вчиться взаємодіяти з людьми, розуміє, що мати усміхнеться, якщо він поїсть, візьме на руки, якщо заплаче, і похвалить, якщо він випорожниться. Усі ці враження кристалізуються та об'єднуються в переконання: *мене люблять*. Люблять, бо я мамина дитина. Люблять, бо я безпорадний. Люблять, тому що я гарний і мною хочеться милуватися. Мене люблять, бо я потрібен мамі. Усе це можна узагальнити так: *мене люблять за те, що я є*, або — точніше — *мене люблять, бо я є*. Цей досвід — що тебе любить мати — пасивний. Мені нічого не треба робити, щоб мене любили, — любов матері є безумовною. Усе, що я маю робити, це *бути* — *бути* її дитиною. Материнська любов — це благословення, спокій, її не треба добиватися, на неї не треба заслуговувати. Та в безумовності материнської любові є й дещо негативне. Її не тільки не можна заслужити — її також *не можна* отримати, створити, контролювати. Якщо вона є — це благословення. Коли ж її нема — здається, що життя втратило всі яскраві барви, і нічого не можна вдіяти задля того, щоб вона з'явилася.

Для більшості дітей віком до 8,5—10 років¹ проблема полягає виключно в тому, щоб *любили* їх або щоб їх любили за те, що вони є. До цього віку дитина ще не вміє любити; коли вона відчуває, що її люблять, то реагує на це з радістю і вдячністю. На цьому етапі розвитку з'являється новий чинник: відчуття породження любові своїми власними діями. Спочатку дитина думає про те, щоб *дати* щось матері (або батькові), створити щось — вірш, малюнок чи щось подібне. Уперше в житті ідея любові в дитини трансформується з відчуття «мене люблять» на «я люблю», на творення любові. З цього початку до зрілості любові мине багато років. Поступово дитина, яка, можливо, вже стала підлітком, переборює свій егоцентризм; інша людина для неї вже не є джерелом задоволення власних потреб. Потреби іншої людини для неї так само важливі, як і її власні, — насправді вони стають навіть важливішими. Відтепер давати — набагато приємніше й радісніше, ніж отримувати, а любити когось — важливіше, аніж відчувати чийось любов. У любові їй вдається вирватися з в'язниці самотності й ізоляції, що їх породжують нарцисизм та егоцентризм. У дитини з'являється

¹ Пор. опис цього розвитку в «Міжособистісній теорії психіатрії» Саллівана (*The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W. W. Norton & Co., New York, 1953).

відчуття нової єдності, спільності, одного цілого. Ба більше — вона відчуває потенціал створення любові за допомогою любові, а не залежність від отримання чогось, коли тебе люблять і коли тобі задля цього треба бути маленьким, безпорадним, хворим чи «хорошим». Дитяча любов дотримується принципу *«Я люблю, бо люблять мене»*. Принцип зрілої любові — *«Мене люблять, бо я люблю»*. Незріла любов каже: *«Я люблю тебе, бо ти мені потрібен»*. Зріла твердить: *«Ти потрібен мені, бо я тебе люблю»*.

Із розвитком здатності любити щільно пов'язаний розвиток *об'єкта* любові. Протягом перших місяців і років свого життя дитина невід'ємно поєднана зі своєю матір'ю. Цей зв'язок зароджується ще до моменту народження — коли мати з дитиною є одним цілим, хоч насправді їх двоє. Народження певною мірою змінює ситуацію, але не настільки, як може здаватися. Дитина, хоч і живе тепер за межами материнської утробы, все ще повністю залежить від матері. Та з кожним днем вона стає більш незалежною: вчиться ходити, говорити, самостійно досліджувати світ; стосунки з матір'ю втрачають певну життєву значущість, натомість важливішими стають взаємини з батьком.

Щоб зрозуміти це «перенесення уваги» з матері на батька, ми маємо розглянути суттєві відмінності між материнською і батьківською

любов'ю. Про материнську любов ми вже говорили. За своєю природою вона є безумовною. Мати любить свого новонародженого малюка, бо це її дитина, а не тому, що він виконав якісь особливі умови чи виправдав її сподівання. (Звісно, коли я кажу про любов матері й батька, то йдеться про «ідеальні типи» з погляду Макса Вебера або «архетипи» за Юнгом. Це не означає, що будь-яка мати і будь-який батько люблять так само. Ідеться насамперед про батьківське й материнське начала, що їх можна віднайти в особистостях матері й батька.) Безумовна любов співвідноситься з одним із найбільших прагнень не тільки дитини, а й будь-якої людини. З іншого боку, доволі сумнівно, коли тебе люблять за твої чесноти, бо ти на це заслуговуєш: а якщо я не сподобаюся тому, з чийого боку чекаю любові, а якщо буде так, а не інак — завжди є страх, що любов може зникнути. Понад те, «заслужена» любов залишає гірке відчуття, що тебе люблять не за те, яким ти є, а *тільки* тому, що ти подобаєшся, і якщо вдатися до аналізу, то з'ясується, що тебе взагалі не люблять, а просто використовують. Отож не дивно, що всі ми завжди прагнемо материнської любові — як у дитинстві, так і в дорослому віці. Більшості дітей щастить отримувати материнську любов (якою мірою — обговоримо пізніше). Дорослим таке прагнення задовольнити значно важче. За умов

задовільного розвитку це стає компонентом нормальної еротичної любові; досить часто набуває релігійних форм, а ще частіше — форм неврозів.

Стосунки з батьком зовсім інші. Мати — це наша рідна домівка, природа, земля, океан; батько ж не є втіленням такої природної оселі. У перші роки життя дитини зв'язок між нею і батьком зовсім незначний, а його важливість для дитини в цей період не можна порівняти з важливістю матері. Та, попри те, що батько не є уособленням світу природи, він репрезентує інший полюс людського існування — світ думок, самостійно виготовлених речей, закону й ладу, дисципліни, подорожей і пригод. Батько — це той, хто навчає дитину і показує їй стежку у світ.

Із цією функцією батька щільно пов'язана ще одна — та, що стосується соціально-економічного розвитку. Відтоді як була запроваджена приватна власність і її міг успадкувати один із синів, батько почав хотіти такого сина, котрому міг би залишити спадок. Природно, що то був син, якому, на думку батька, найдужче пасувала роль його спадкоємця, який був на нього найбільше схожий і якого він найсильніше любив. Любов батька передбачає певні умови. Її принцип — «Я люблю тебе, *тому що* ти виправдуєш мої сподівання, виконуєш свої обов'язки, бо ти подібний до мене». Як і у випадку безумовної материнської любові, в любові батька, що ґрун-

тується на певних умовах, можна знайти і негативний, і позитивний аспекти. Негативний полягає в тому, що любов батька треба заслужити, і її можна втратити, якщо не робитимеш того, чого від тебе очікують. Власне природа батьківської любові передбачає, що головною чеснотою стає слухняність, а основним гріхом — непослух, який карається позбавленням цієї любові. Позитивний аспект так само важливий. Оскільки ця любов визначається певними умовами, я можу зробити щось, щоб її мати, можу докласти зусиль, щоб її завоювати, — на відміну від материнської, її можна контролювати.

Ставлення матері й батька до дитини співвідноситься з потребами останньої. Немовля потребує безумовної любові матері та її турботи як фізіологічно, так і психічно. Після досягнення шестирічного віку дитина починає потребувати любові батька — його авторитету і настанов. Материнська функція полягає в тому, щоб дитина почувалася в безпеці, батько ж навчає її, спрямовує у розв'язанні проблем, із якими дитина може стикатися в конкретному середовищі. В ідеалі материнська любов не намагається запобігти дорослішанню дитини, не наголошує на її безпорадності. Мати повинна виявляти впевненість у житті, а відтак не тривожитися понад міру й не передавати це хвилювання дитині. Бажання, щоб малюк став незалежним і поступово відокремився

від неї, має бути частиною її життя. Любов батька має керуватися принципами та сподіваннями; вона мусить бути терплячою і толерантною, а не загрозовою й авторитарною. Дитині, яка дорослішає, вона повинна дарувати непорушне відчуття впевненості в собі й поступово перетворювати її на свій власний авторитет, щоб молода людина могла обходитися без батька.

Поступово зріла людина досягає стану, за якого вона перетворюється на власну матір і власного батька. Таким чином, у неї є і материнська, і батьківська свідомість. Материнська свідомість каже: «Немає такої провини і такого злочину, які позбавили б тебе моєї любові, бо я завжди багатиму тобі щастя в житті». Свідомість батька зауважує: «Ти вчинив неправильно і не можеш не прийняти очевидних наслідків свого вчинку. Та головне — ти маєш змінити свою поведінку, якщо хочеш, щоб я тебе любив». Зріла особистість звільнилася від зовнішньої присутності матері й батька, однак створила їх усередині себе. На відміну від фрейдівської концепції «суперего», особистість створює їх у собі, не обертаючи образи матері й батька на свою частину, а вибудовує материнську свідомість на основі своєї здатності любити, а батьківську — на розумі й судженнях. Ба більше, зріла особистість любить і як мати, і як батько, попри те, що ці типи свідомості досить-таки суперечать одна одній. Якби людина зберегла

виключно батьківську свідомість, вона була б жорстокою та безжальною. Успадкувавши тільки материнську свідомість, втратила би здатність оцінювати і стала б на заваді собі й іншим, коли йдеться про розвиток.

Розвиток, який спочатку зосереджується навколо прив'язаності до матері, а згодом — до батька, і їхнє поступове злиття є основою духовного здоров'я й досягнення зрілості. Проблеми такого розвитку стають головними причинами неврозів. І хоча в цій книжці я не маю на меті розвивати таку думку більш повно, я стисло поясню це твердження.

Однією з причин розвитку неврозу може бути те, що хлопчик має маму, яка надто йому потурає або ж занадто владна, і слабкого та байдужого батька. У такому разі він може зациклитися на дитячій прив'язаності до матері й розвинути-ся в особистість, яка від неї залежить, почувається безпорадною. Йому будуть властиві прагнення рецептивної особистості: отримувати, почуватися захищеним, відчувати турботу; йому бракуватиме батькових рис — дисципліни, незалежності, вміння бути господарем свого життя. Можливо, він шукатиме «матір» у кожному — іноді в жінках, а іноколи в чоловіках, які є уособленням авторитету і влади. З іншого боку, якщо мати холодна, байдужа і владна, він може перенести свою потребу в материному захисті на батька або на

образи, що його заміщують, — у цьому разі результат буде подібний до попереднього. Або ж він розвинеться в особистість, орієнтовану виключно на батька — таку, що керується принципами закону, ладу й авторитету і якій бракує вміння чекати безумовної любові чи отримувати її. Такий розвиток із часом посилюється, якщо батько є авторитарною особистістю і водночас дуже прив'язаний до сина. Усім цим типам невротичного розвитку притаманно те, що одне з начал — материнське або батьківське — не розвивається. Або ж — і в такому разі маємо значно серйозніший невротичний розвиток — ролі матері й батька змішуються як відносно інших людей, так і всередині особистості. Докладніші дослідження можуть показати, що певні типи неврозів, наприклад, невроз причепливих станів, можуть розвиватися на підставі однобічної прив'язаності до батька, тоді як інші — приміром, істерія, алкоголізм, нездатність до самоствердження та реалістичного сприйняття життя, а також депресії є результатом цілковитої зосередженості на матері.

3. Об'єкти любові

Любов не є передусім взаєминами з конкретною людиною — це *настанова, спрямованість* характеру особистості, що визначають її ставлення

до світу загалом, а не до окремого «об'єкта» любові. Якщо людина любить тільки одну людину й байдужа до всіх інших, її любов — це не любов, а симбіотична прив'язаність або ж розширений еготизм. Утім, більшість людей переконані, що любов визначається об'єктом, а не здатністю. Насправді вони навіть вірять у те, що, якщо не любитимуть нікого, крім своєї «коханої» людини, це буде доказом того, якою сильною є їхня любов. Подібну хибну думку ми вже розглядали. Оскільки людина не розуміє, що любов є діяльністю, душевною силою, вона гадає, що все, чого їй треба, — це знайти правильний об'єкт, а тоді все йтиме своїм шляхом. Таку настанову можна порівняти із ситуацією, коли людині хочеться малювати, але замість навчатися, вона твердить, що просто чекатиме «правильного» об'єкта, а коли знайде — то намалює шедевр. Якщо я справді люблю одну людину — я люблю всіх людей, я люблю світ, я люблю життя. І якщо я можу комусь сказати: «Я тебе люблю», треба, щоб цим я міг сказати: «Я люблю в тобі всіх. Я люблю в тобі цілий світ. Я люблю в тобі самого себе».

Утім, твердження про те, що любов є настановою, яка стосується всіх, а не одного, зовсім не означає, що між різними видами любові немає жодних відмінностей залежно від об'єкта, що його люблять.

а. Братня любов

Найбільш фундаментальним типом любові, що є основою для всіх її типів, постає *братня любов*. Ідеться насамперед про відчуття відповідальності, турботу, повагу й знання про іншу людину, бажання покращити її життя. Саме про таку любов говорить Біблія: «Люби ближнього твого, як себе самого». Братня любов — це любов до всіх людей; її характеризує саме брак винятковості. Якщо я розвинув у собі здатність любити, то не можу не любити своїх побратимів. Братська любов — це відчуття зв'язку з усіма людьми, людська солідарність, людська єдність. Її основою є відчуття, що ми всі становимо собою одне ціле. Ми можемо відрізнятись за талантом, інтелектом, знаннями, однаке ці відмінності несуттєві в порівнянні зі спільністю людської сутності, що притаманна нам усім. Щоб відчуті цю спільність, треба проникнути з поверхні в суть. Якщо я сприймаю іншу людину переважно поверхово, то здебільшого сприймаю відмінності, що нас роз'єднують. Коли ж я проникаю в суть, то відчуваю нашу спільність, власне факт нашого братерства. Цей зв'язок від центру до центру, а не від периферії до периферії, є «центральною зв'язкою». Про це блискуче сказала Симона Вейль: «Ті самі слова (наприклад, коли чоловік каже дружині “Я тебе люблю”) можуть бути

банальними або надзвичайними — залежно від того, як їх промовляють. А це залежить від глибини шару особистості, в якому вони народжуються, — і воля тут безсила. І дивом вони потрапляють у такий самий шар особистості людини, яка їх чує. Відтак той, хто слухає, може розгледіти — якщо він має таку здатність, — чого варті ці слова»¹.

Братня любов — це любов між рівними, та навіть за умов рівності ми не завжди «рівні». Як люди ми всі потребуємо допомоги. Сьогодні це можу бути я, а завтра — ти. Одначе ця потреба зовсім не означає, що один із нас безпорадний, а інший сильний. Безпорадність — це стан, що минає; здатність стояти і ходити є постійною і характерною для всіх.

Утім, любов до безпорадного, бідного чи чужинця і є початком братньої любові. Любити власну плоть і кров — це не досягнення. Тварини люблять своє потомство і дбають про нього. Безпорадний любить свого господаря, бо його життя залежить від нього; дитина любить своїх батьків, адже потребує їх. Любов починає розкриватися тільки в любові до тих, хто не слугує якійсь меті. Важливо, що в Старому Заповіті головним об'єктом людської любові є бідний,

¹ Simone Weil, *Gravity and Grace*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1952, p. 117.

чужинець, удова, сирота і, зрештою, національний ворог — єгиптянин та едоміт. Коли людина починає співчувати безпорадному, в ній зароджується любов до свого брата; у любові до себе він любить і того, хто потребує допомоги, любить слабку й беззахисну істоту. Співчуття передбачає елемент знання й ототожнення. «Чужинця не гнобитимеш; ви самі знаєте, як на душі в чужинця, — сказано у Старому Заповіті, — бо ви були чужинцями в Єгипетській землі»¹.

6. Материнська любов

У попередньому розділі ми вже обговорювали природу материнської любові, зокрема коли йшлося про розбіжність між любов'ю матері й батька. Як я вже казав, материнська любов є безумовним ствердженням життя дитини і її потреб. Але до цього опису варто додати ще дещо важливе. Ствердження життя дитини має два аспекти, і перший із них — турбота й відповідальність, що є вкрай важливими для збереження життя дитини та її розвитку. Інший аспект передбачає щось значно глибше, аніж просте збереження. Це настанова, яка прищеп-

¹ Вихід, 23:9. Аналогічну думку висловив Герман Коген у своїй книжці «Релігія розуму з юдейських джерел» (*Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, 2nd edition, J. Kaufmann Verlag, Frankfurt am Main, 1929).

лює дитині любов до життя, дарує їй відчуття, що жити — це прекрасно, бути хлопчиком або дівчинкою — це прекрасно, бути на цій землі — прекрасно! Обидва аспекти материнської любові дуже точно висловлені в біблійній історії про сотворення світу. Бог творить світ і людину. Це співвідноситься зі звичайною турботою і ствердженням існування. Однак Господь виходить за межі цієї мінімальної вимоги. Кожен день — день сотворення світу, людини — завершується словами: «І побачив Бог, що воно добре»¹. Материнська любов дає дитині змогу відчувати: добре, що я народилася. Вона плекає в дитині *любов до життя*, а не просто бажання жити. Цю ідею ілюструє ще один біблійний символ. Землю обітовану (земля завжди символізує матір) описано як край, «що тече молоком та медом». Молоко є символом першого аспекту любові — турботи і ствердження. Мед символізує солодкий смак життя, любов до нього — і щастя жити. Більшість матерів здатні давати «молоко», та мало хто може водночас дати й «мед». Щоб мати змогу давати «мед», жінка повинна бути не тільки «хорошою матір'ю», а й щасливою людиною — а цього вдається досягти не всім. Цей вплив на дитину важко переоцінити. Любов матері до життя передається дитині так само легко, як і її

¹ Буття 1:25.

тривога. Обидва відчуття глибоко впливають на особистість дитини загалом; з-поміж дітей (і дорослих) можна впізнати тих, хто отримував тільки «молоко», а хто — «молоко і мед».

На відміну від братньої й еротичної любові, що передбачають любов між рівними, стосунки матері й дитини за своєю природою рівності не передбачають: один потребує допомоги, а інший її забезпечує. Саме через ці альтруїстичні риси та відсутність егоїзму материнську любов вважають за найвищий прояв любові та найбільш священний зв'язок серед усіх емоційних зв'язків. Утім, скидається на те, що справжнє досягнення материнської любові полягає не в любові матері до немовляти, а в її любові до дитини, яка росте. Переважно більшість матерів залишаються такими, що люблять, допоки дитина зовсім маленька й повністю від них залежить. Жінки здебільшого хочуть мати дітей, почуваються щасливими, коли в них з'являється немовля, й охоче про нього піклуються. І все це — незважаючи на той факт, що вони нічого не «отримують» від дитини натомість, окрім усмішки чи задоволеного виразу обличчя. Здається, ніби така настанова любові частково походить із комплексу інстинктів, що притаманні самкам тварин і водночас жінкам. Та хай яким важливим є цей інстинктивний чинник, цей тип материнської любові визначають і специфічні чинники людської

психології. Один із них можна знайти в нарцис-тичному елементі материнської любові. Оскільки мати все ще відчуває немовля як невід'ємну частину себе, її любов і палке захоплення ним можуть бути засобами задоволення нарцисизму. Інший мотив можна розгледіти у прагненні матері до влади, до володіння. Безпорадна дитина, що повністю підкоряється її волі, є природним об'єктом, який задовольняє потреби владної жінки, котра воліє кимось володіти.

І хоч ці мотиви досить поширені, вони, ймовірно, менш важливі та менш універсальні, якщо порівнювати з мотивом, що його можна назвати потребою в переборенні. Вона є однією з основних потреб людини, захованих у її самосвідомості, в тому, що вона не задовольняється роллю створеного, не хоче бачити себе «гральним кубиком». Людина прагне відчувати себе творцем, побороти пасивну роль створеного. Є чимало способів досягти задоволення від творення; найлегший і найприродніший серед них — це материнська турбота і любов матері до її творива. У цій турботі вона виходить за свої межі, а любов до немовляти надає життю сенсу й важливості. (Чоловік, який не може задовольнити свою потребу в переборенні, виношуючи дитину, прагне перебороти себе, створюючи речі та продукуючи ідеї.)

Однак дитина мусить зростати. Вона має ви-йти з лона матері, відлучитися від її грудей; має

поступово стати абсолютно окремою особистістю. Суть материнської любові полягає в тому, щоби дбати про дорослішання дитини, себто прагнути, аби дитина від неї відокремилася. Це головна відмінність материнської любові від любові еротичної. В еротичній любові двоє окремих людей стають одним цілим. У материнській — двоє, які були одним, роз'єднуються. Мати не тільки повинна бути терплячою — вона має прагнути відокремлення дитини і всіляко його підтримувати. Саме на цьому етапі материнська любов стає настільки складним завданням, що потребує відсутності егоїзму, здатності віддавати все й не чекати нічого натомість, окрім щастя того, кого вона любить. І саме на цьому етапі більшості матерів стає складно впоратися з головним завданням своєї любові. Егоїстична, владна жінка, котра прагне всіма керувати, може залишатися «люблячою» матір'ю, доки дитина маленька. Тільки жінка, яка справді вміє любити й відчувається щасливішою, коли віддає, а не отримує, та, яка міцно вкорінилась у власному існуванні, може бути люблячою матір'ю і тоді, коли дитина починає від неї відокремлюватися.

Материнська любов до дитини, котра підрос-тає, любов, що не вимагає нічого натомість, імовірно, є найважчою формою любові, якої можна досягти. А ще вона більш оманлива — адже маленьку дитину любити так легко. Та саме через

ці труднощі жінка може бути щиро люблячою матір'ю лише тоді, коли може *любити* — чоловіка, інших дітей, незнайомих, людей загалом. Жінка, яка не здатна так любити, може бути дбайливою матір'ю тільки для маленької дитини, проте їй не вдається бути по-справжньому люблячою матір'ю. Це можна перевірити її готовністю до відокремлення дитини — чи зможе вона її любити навіть після цього.

в. Еротична любов

Братня любов — це любов між рівними, материнська любов — любов до безпорадного. Незважаючи на відмінності, вони мають дещо спільне: за своєю природою ці прояви любові не обмежуються однією людиною. Якщо я люблю свого брата, то люблю всіх своїх побратимів; якщо я люблю власну дитину, то люблю і всіх своїх дітей; ба більше — я люблю всіх дітей, які потребують моєї допомоги. На противагу обом цим типам *еротична любов* є прагненням до повного злиття, єднання з іншою людиною. За своєю природою воно є винятковим, а не всеохопним, і, можливо, це одна з найбільш оманливих форм любові.

По-перше, її часто плутають із вибуховим досвідом «поринання в любов», раптовим руйнуванням бар'єрів, які досі існували між двома

незнайомими людьми. Та, як я вже зауважував раніше, досвід раптової близькості за своєю природою нетривалий. Після того як ми пізнаємо незнайомця, в нас уже немає потреби долати бар'єри, щоб досягти раптового зближення. Тепер ми знаємо «кохану людину» так само добре, як самих себе. Хоча, мабуть, краще було б сказати — так само погано. Якби ми пізнали іншу людину глибше, якби могли пізнати нескінченність її особистості, ця людина ніколи б не була такою знайомою — диво подолання бар'єрів траплялося б щодня, знову й знову. Однак більшість людей надто швидко вивчає й виснажує і свою, і чужу особистість. Близькості вони досягають переважно через сексуальний контакт. А оскільки такі люди вважають відокремлення від іншої людини виключно за фізичне розділення, подолати таке відокремлення можна за допомогою фізичного возз'єднання.

Окрім цього, є й інші чинники, які для багатьох людей означають подолання відчуження. Говорити про особисте життя, надії і тривоги, демонструвати свої дитячі риси, віднаходити спільний інтерес зі світом — усе це сприймають як подолання відчуженості. Як близькість сприймають навіть прояви гніву, ненависті, брак стриманості, і цим можна пояснити збочену приязнь подружжів, які досягають близькості тільки в ліжку або ж під час проявів взаємної ненависті

й люті. Та ці всі типи близькості з часом підупадають. У результаті людина починає шукати любові з новою особою, новим незнайомцем. Цей незнайомиць знову перетворюється на «близьку» людину, відчуття закоханості поновно є таке сильне та збудливе, і знову-таки воно поступово починає слабшати. Як наслідок — прагнення нового завоювання, нової любові, що супроводжується незмінною ілюзією про те, що нове кохання відрізнятиметься від попередніх. Здебільшого такі ілюзії підтримує оманливий характер сексуального жадання.

Сексуальний потяг спрямований на злиття, він не є виключно фізичним бажанням зменшити болюче напруження. Утім, його може підживлювати тривога, спричинена самотністю, стремління підкорювати чи підкорятися, марнославство, потреба завдавати болю чи навіть руйнувати. І водночас його може стимулювати любов. Скидається на те, що сексуальний потяг годен легко змішуватися з будь-якою сильною емоцією і спричинятися нею, а любов — просто тільки одне з цих відчуттів. Оскільки у свідомості більшості людей сексуальний потяг є невіддільним від любові, вони роблять хибний висновок про те, що любов можлива тільки за умови взаємного жадання одне одного. Любов може стимулювати бажання сексуально возз'єднатись — у такому разі фізичним стосункам бракуватиме жагучості,

прагнення завоювати або підкоритись, але вони сповнюватимуться ніжності. Якщо жадання фізичної близькості не народжується з любові, якщо еротична любов не є водночас любов'ю братньою, вона не веде до єднання, крім такого, що є оргіастичним і нетривалим. На якусь мить статевий потяг створює ілюзію єдності, однак за відсутності любові у цій «єдності» люди залишаються так само чужими, як і до неї. Іноді вони починають соромитися чи навіть ненавидіти одне одного, бо коли ілюзія зникає, вони відчують свою відчуженість іще гостріше. Поза сумнівом, ніжність не є сублимацією сексуального інстинкту, хоч саме так вважав Фройд. Це прямий результат братньої любові, що існує як у фізичних, так і в нефізичних формах любові.

Еротична любов є винятковою, чого бракує братній та материнській любові. Цей винятковий характер еротичної любові потребує подальшого розгляду. Дуже часто винятковість такої любові помилково вважають за власницьку прив'язаність. Можна часто зустріти двох «закоханих», які люблять тільки одне одного й не відчують любові до інших. Насправді їхня любов є самозакоханістю *à deux*¹: це двоє людей, які ототожнюють себе одне з одним і розв'язують

¹ Удвох (фр.).

проблему самотності шляхом розширення індивіда до пари. Вони мають досвід подолання самоти, та оскільки відсторонилися від решти людей, ці особи залишаються відокремленими одне від одного й відчуженими від самих себе. Таке відчуття єдності насправді ілюзорне. Еротична любов виняткова, але за її умов людина любить в іншій людині все людство, усе живе. Вона є винятковою лише в тому сенсі, що я можу повністю і пристрасно злитися тільки з однією людиною. Така любов виключає любов до інших лише коли йдеться про еротичне злиття, повну віддачу в усіх аспектах життя, але не в сенсі глибокої братньої любові.

Еротична любов — якщо це любов — має одну передумову. Я мушу любити всім своїм єством — і пізнавати іншу людину в її сутності. За своєю суттю всі люди однакові. Ми всі є частиною Одного — ми Одне. Якщо це так, нам має бути байдуже, кого любити. Любов повинна бути актом волі, рішенням цілком присвятити своє життя життю іншої людини. Насправді ця думка є логічним поясненням ідеї нерозривності шлюбу, на ній ґрунтується більшість форм традиційного шлюбу, коли двоє партнерів не мають змоги вибирати, бо їх уже обрали одне для одного — проте очікується, що вони любитимуть одне одного. У сучасній західній культурі цю думку вважають абсолютно хибною. Любов

має бути проявом спонтанної емоційної реакції, коли людину раптом охоплює почуття, якому вона не здатна опиратися. У такому разі помічають тільки особливості двох індивідів, які беруть у цьому участь, а не той факт, що всі чоловіки мають щось від Адама, а жінки — від Єви. Люди не помічають важливого чинника еротичної любові — *волі*. Любов до когось — це не просто сильне почуття, це рішення, судження, обітниця. Якби любов була простим відчуттям, люди не давали б одне одному обіцянку кохати вічно. Відчуття з'являється й може зникнути. Як я можу думати, що воно залишиться довіку, якщо мої дії не ґрунтуються на судженні й рішенні?

Беручи ці роздуми до уваги, можна зробити висновок, що любов є виключно актом волі і зобов'язанням, а отже, у глобальному сенсі байдуже, ким є ці двоє людей. Сприяли укладанню цього шлюбу інші чи він був результатом власного вибору — в будь-якому разі, коли його укладено, акт волі має гарантувати продовження любові. Скидається на те, що така думка ігнорує парадоксальний характер людської природи й еротичної любові. Ми всі — одне, але водночас кожен із нас є унікальною, неповторною сутністю. Цей парадокс повторюється і в наших стосунках з іншими людьми. Оскільки ми всі є одним, то можемо любити всіх однаково — братньою любов'ю. Та водночас, оскільки ми всі

різні, еротична любов потребує особливих, дуже індивідуальних елементів, що здатні існувати між окремими людьми, а не всіма.

Обидві думки — те, що еротична любов є абсолютно індивідуальним потягом між двома конкретними особами, і те, що вона є не що інше, як акт волі, — правдиві. Або ж, якщо бути більш точним, жодна з них правдою не є. Отож думка про те, що стосунки можна легко розірвати, якщо хтось не почувається щасливим, так само хибна, як ідея про те, що взаємини не можна розривати за жодних умов.

г. Любов до себе¹

Хоча ніхто й не опирається вживанню поняття любові щодо різних об'єктів, побутує думка, наче любити інших — то чеснота, тоді як любити себе — гріх. Ідеться про таке: що дужче я люблю

¹ Пауль Тілліх у рецензії на мою книгу «Здорове суспільство» (*Pastoral Psychology*, вересень, 1955 р.) припустив, що задля уникнення двозначності терміна «любов до себе» краще вживати термін «природне самоствердження» або «парадоксальне самосприйняття». Попри те, що я бачу переваги цієї пропозиції, водночас не можу з ним погодитися. У терміні «любов до себе» парадоксальний елемент такої любові проявляється чіткіше. Він ілюструє, що любов є тим самим ставленням до всіх, включно зі мною. Також не варто забувати, що термін «любов до себе» — у тому сенсі, в якому вжив його я, — має історію. Зокрема в Біблії згадка про любов до себе звучить у заклик: «Люби ближнього твого, як себе самого». Подібним значенням наділяє любов і Майстер Екгарт.

себе, то менше люблю інших; любов до себе є тим самим, що й егоїзм. Це переконання глибоко вкорінилося в західному мисленні. Кальвін називає любов до себе «чумою»¹. Фройд говорить про любов до себе, використовуючи терміни з психіатрії, однак, попри це, його судження подібні до тих, що їх висловив Кальвін. Для Фройда любов до себе є нарцисизмом, коли людина спрямовує власне лібідо на себе. Нарцисизм становить собою найбільш ранній етап розвитку людини, і, якщо вона в дорослому віці повертається на цей етап, їй не вдасться любити; крайньою мірою цього прояву є божевілля. Фройд переконаний, що любов виступає проявом лібідо і що лібідо спрямовується або на інших (і це любов), або на себе — і це любов до себе. Таким чином, любов і любов до себе як поняття виключають одне одного — що дужче проявляється перше, то менше друге. Якщо любити себе погано, тоді брак егоїзму постає чеснотою.

Це породжує цілу низку запитань. Чи підтримують психологічні спостереження тезу про те, що між любов'ю до себе і любов'ю до інших є фундаментальна суперечність? Чи є любов до себе таким самим феноменом, як егоїзм, чи це

¹ Кальвін Жан «Настанови у християнській вірі» (John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, translated by J. Albau, Presbyterian Board of Christian Education, Philadelphia, 1928, Chap. 7, par. 4, p. 622).

протилежні поняття? Понад те — чи є егоїзм сучасної людини *турботою про себе* як про індивіда з усіма його інтелектуальними, емоційними й чуттєвими можливостями? Чи не перетворилася ця людина на додаток до своєї соціально-економічної ролі? *Її егоїзм тотожний любові до себе чи завдячує тому, що її бракує?*

Перше ніж розпочати дискусію про психологічний аспект егоїзму й любові до себе, слід підкреслити: думка про те, що любов до себе і любов до інших виключають одна одну, є хибною. Адже якщо любити свого ближнього як людину — це чеснота, тоді любити себе — також чеснота, а не гріх, адже я теж людина. Не існує поняття людини, до якого мене не було б включено. Доктрина, що проголошує такі винятки, є суперечливою всередині самої себе. У біблійному твердженні «Люби ближнього свого, як себе самого» йдеться про те, що повага до власної цілісності й унікальності, любов до себе й розуміння себе самого є невідокремлюваними від поваги та любові до іншої людини, а також здатності її розуміти. Любов до себе нерозривно пов'язана з любов'ю до будь-якої іншої людської істоти.

Ми наблизилися до основних психологічних передумов, на яких ґрунтуються наші висновки. Загалом ці передумови такі: не тільки інші люди, а й ми самі становимо собою «об'єкти» наших почуттів і ставлення; ставлення до інших і до

себе не є суперечливими, вони за своєю суттю пов'язані. Зважаючи на проблему, що розглядається, це означає: любов до інших і любов до себе не суперечать одна одній. На противагу — любов до самого себе є в усіх, хто здатен любити інших. У принципі любов є неподільною, коли йдеться про зв'язки між «об'єктами» і власне людиною. Справжня любов є проявом продуктивності й передбачає турботу, повагу, відповідальність і знання. Це не «афект» у сенсі чийогось впливу, а активне прагнення розвитку коханої людини та її щастя, що ґрунтується на здатності людини любити.

Любов до когось — це втілення й концентрація сили любові. Головне твердження, що його містить любов, спрямоване на кохану людину як на уособлення суто людських якостей. Любов до однієї людини передбачає любов до власне людини. За словами Вільяма Джеймса, це своєрідний «розподіл праці» — коли людина любить свою сім'ю, однак байдужа до «чужинців», — це ознака нездатності любити. Незважаючи на те, що любов до людей часто сприймають як абстракцію, яка є наслідком любові до окремої людини, вона виступає передумовою останньої, хоча генетично розвивалася з любові до окремих індивідів.

Із цього можна зробити висновок, що моє «я» може так само бути об'єктом моєї любові, як

і інша людина. *Ствердження власного життя, щастя, зростання, свободи бере початок із здатності людини любити* — себто з турботи, поваги, відповідальності і знання. Якщо індивід здатен на плідну любов, він любить і себе самого; якщо він може любити *тільки* інших, він узагалі не спроможний любити.

За умови, що любов до себе та до інших у принципі навзаєм пов'язані, як можна пояснити егоїзм, що очевидно виключає будь-яку справдешню турботу про інших? *Егоїстична* особистість цікавиться виключно собою, хоче всього лише для себе, не одержує задоволення від того, що дає, а тішиться тільки в разі, коли отримує. Вона розглядає зовнішній світ виключно під кутом, що є для неї вигідним, — *що* вона може від нього отримати. Така людина не цікавиться потребами інших, їй бракує поваги до їхньої гідності й цілісності. Вона бачить тільки себе, оцінює все і всіх з погляду корисності для себе, по суті вона не здатна любити. Хіба це не є підтвердженням того, що зацікавленість іншими й зацікавленість собою є взаємовиключними, і цього не уникнути? Так би й було, якби егоїзм і любов до себе були ідентичними. Однак це припущення є помилковим — і саме воно спричинилося до численних хибних висновків щодо нашої проблеми. *Егоїзм і любов до себе* аж ніяк не тотожні, ба більше, це протилежні поняття. *Егоїстична*

особистість любить себе надто мало, а не надмірно — насправді вона себе ненавидить. Брак зацікавленості собою й турботи про себе, що є лиш одним із проявів нестачі продуктивності, призводить до того, що людина відчуває порожнечу й фрустрацію. Вона неодмінно нещасна й стривожено прагне мати від життя ті блага, що їх сама для себе блокує. Скидається на те, що така людина надто про себе дбає, але насправді вона робить невдалу спробу компенсувати брак турботи про своє «я». Фройд переконаний, що егоїстичній особистості притаманний нарцизм — вона ніби забирає свою любов в інших і спрямовує її на себе. *Дійсно, егоїсти не здатні любити інших, але водночас вони неспроможні любити й себе.*

Егоїзм легше зрозуміти, якщо порівняти його з «жадібним» зацікавленням іншими людьми — такі риси, наприклад, можна помітити в матері, чия турбота про дитину є надмірною. Тимчасом як вона на підсвідомому рівні переконана, що надзвичайно захоплюється своїм малям, насправді жінка відчуває до об'єкта своєї турботи глибоко придушену ворожість. Мати надміру зацікавлена дитиною не тому, що любить її занадто сильно, а тому, що прагне компенсувати брак своєї здатності її любити.

Ця теорія природи егоїзму є результатом психоаналітичної роботи з невротичним «альтруїзмом»,

симптомом неврозу, що спостерігається в багатьох людей, які потерпають не від нього, а від інших симптомів, із ним пов'язаними. Це депресія, втома, нездатність працювати, проблеми в любовних стосунках та інші. Альтруїзм не лише не відчують як «симптом» — дуже часто його сприймають як рису характеру, що спроможна компенсувати брак чогось, і такі особи ним пишаються. «Безкорислива» людина «не потребує нічого для себе», вона «живе виключно заради інших» і пишається, що не вважає себе за важливу. Вона почувається спантеличеною, коли розуміє, що нещасна, попри свій альтруїзм, і що її взаємини з найближчими людьми насправді не дають задоволення. Аналітична робота в цьому напрямку свідчить про те, що цей альтруїзм не є чимось окремим від інших симптомів, насправді він постає одним із них — і нерідко найважливішим; що людина почувається паралізованою, коли йдеться про можливість любити або ж чимось насолоджуватися; що її переповнює ворожість до життя, а під маскою альтруїзму насправді ховається майже непомітна, але водночас сильна зосередженість на своєму «я». Таку людину можна зцілити тільки тоді, коли її альтруїзм розглядатимуть як симптом, подібно до інших. Саме так можна компенсувати брак продуктивності, на якому ґрунтується ця безкорисливість *та* інші її проблеми.

Природа альтруїзму стає особливо очевидною, коли йдеться про її вплив на інших, і найчастіше в нашій культурі проявляється вплив «безкорисливої» матері на дітей. Вона переконана, що завдяки її альтруїзму діти зрозуміють, що означає, коли тебе люблять, а відтак і самі навчаться любити. Проте вплив її альтруїзму не виправдовує всіх сподівань. Її діти не схожі на щасливих людей, які переконалися в тому, що їх люблять, — вони відчують тривогу, напруження, бояться несхвалення від матері й прагнуть жити так, щоби справдити її очікування. Зазвичай на них впливає прихована ворожість матері до життя, яка не є очевидною та яку вони відчують інтуїтивно, і поступово діти й самі нею наповнюються. Загалом вплив «матері-альтруїстки» не надто відрізняється від впливу «матері-егоїстки», понад те — це навіть гірше, бо материнська безкорисливість не дозволяє дітям її критикувати. Вони не повинні розчаровувати її — під маскою доброчесності їх вчать ворожого ставлення до життя. Якби хтось дістав змогу вивчати вплив матері, якій властива справжня любов до себе, він побачив би, що ніщо не дасть дітям розуміння того, що таке любов, радість і щастя, окрім любові матері, яка водночас любить і себе.

Мало хто підсумував би ці роздуми про любов краще, ніж Майстер Екгарт, який висловився так: «Якщо маєш любов до себе, то любиш

усіх інших, як самого себе. Доки любиш іншу людину менше, ніж себе, тобі не вдасться любити себе по-справжньому. Та якщо ти любиш усіх — і себе також — однаково, то любитимеш їх як одну людину, що водночас є і людиною, і Богом. Отже, той, хто любить себе та інших однаково, досягає величі й праведності»¹.

г. Любов до Бога

Ми вже говорили про те, що наша потреба в любові ґрунтується на досвіді самотності, внаслідок якого з'являється необхідність здолати тривоюгу, породжену відчуженістю, завдяки єднанню. Релігійна форма любові, яку називають любов'ю до Бога, з погляду психології не відрізняється від інших її форм. Вона виростає з потреби перемогти самотність і досягти єднання. Насправді ж любов до Бога має стільки ж різноманітних рис і аспектів, як і любов до людини, і водночас у ній є стільки ж суперечливих моментів.

У всіх теїстичних релігіях, незалежно від того, є вони політеїстичними чи монотеїстичними, Бог виступає найвищою цінністю, найбажанішим благом. Отож конкретне розуміння Бога залежить від того, чим є найбажаніше благо для

¹ Meister Eckhart, translated by R. B. Blakney, Harper St Brothers, New York, 1941, p. 204.

людини. Таким чином, розуміння концепції Бога мусить починатися з аналізу структури особистості того, хто у нього вірить.

Наскільки ми можемо знати, розвиток людства можна охарактеризувати як вихід людини із самої природи, з матері, звільнення від пут крові й землі. На початку своєї історії людина, чию первісну єдність із природою було розірвано, все ще прагне відновити цей первинний зв'язок. Вона віднаходить свою впевненість у тому, що повертається до цього зв'язку або тримається за нього. Людина все ще ототожнює себе зі світом тварин і рослин і намагається віднайти єдність, залишаючись одним цілим із природою. Більшість первісних релігій ілюструють цей етап розвитку. Тварина обертається на тотем; під час урочистих релігійних подій або на війні надягають маски тварин; тварині поклоняються як божеству. На пізнішому етапі розвитку, коли вміння людини сягають рівня ремесла й художньої творчості, коли вона вже не так залежить від дарів природи — плодів, які знаходить, тварин, на яких полює, — людина перетворює на божество виплід своєї праці. Це стадія поклоніння ідолам, виготовленим із глини, срібла або золота. Людина переносить свої власні сили і вміння на речі, що їх виготовляє, а тому відчужено поклоняється своїй могутності, своїй власності. На наступному етапі розвитку людина надає своїм богам людської подоби. Скидається

на те, що це могло статися тоді, коли вона почала глибше себе усвідомлювати й відкрила для себе, що людина є найвеличнішою і найдостойнішою «річчю» у світі. На цій стадії поклоніння антропоморфним богам розвиток триває у двох вимірах. Один із них стосується жіночої або чоловічої природи богів, інший — рівня зрілості, що його досягла людина, і ця зрілість визначає природу богів та природу любові людини до них.

Поговорімо спершу про розвиток релігій від таких, що спершу зосереджувалися навколо образу матері, а потім — образу «батька». Згідно з фундаментальними і переконливими відкриттями Бахофена і Морґана, що були здійснені в середині ХІХ століття, і попри те, що ці відкриття не визнала більшість академічних кіл, немає сумнівів у тому, що матріархальний етап релігії передував патріархальному — принаймні в багатьох культурах. На цьому етапі найвищим божеством постає мати. Вона є богинею, а також авторитетом у родині й суспільстві. Щоб зрозуміти суть матріархальної релігії, нам треба згадати те, що вже сказано про сутність материнської любові. Любов матері безумовна, вона всіх захищає, вкриває собою. А оскільки вона безумовна, її не можна контролювати чи отримати. Наявність такої любові дарує тому, кого люблять, відчуття благословення; її відсутність породжує відчуття втрати і глибокого розпачу. Оскільки мати

любить своїх дітей тому, що це її діти, а не тому, що вони «хороші», слухняні, виконують усі її бажання і накази, її любов ґрунтується на рівності. Усі люди рівні, бо вони — діти матері, діти матері-землі.

Наступний етап людської еволюції — єдиний етап, про який нам не бракує знань і ми не мусимо покладатися на припущення чи реконструкцію, — це період патріархату. На цьому етапі матір усувають з її верховної позиції, і Всевишнім стає батько — як у релігії, так і в суспільстві. За своєю природою батько вимагає, запроваджує принципи й закони, а його любов до сина залежить від того, як останній дослухається до цих вимог. Батько найдужче любить того сина, котрий найбільшою мірою на нього схожий, є найслухнянішим і найкраще підходить на роль його наступника як спадкоємця його надбань. (Разом із розвитком патріархального суспільства водночас розвивається і приватна власність.) Як наслідок, патріархальне суспільство має ієрархічну структуру; рівність братів поступається конкуренції та взаємним суперечкам. Байдуже, думаємо ми про індійську, єгипетську, грецьку культури чи про юдейсько-християнську або ісламську релігії, ми перебуваємо в центрі патріархального світу з його «чоловічими» богами, над якими є головний бог, — або ж де всіх богів усунено, окрім одного — Єдиного Бога. Утім, оскільки потребу в материнській любові не можна викоринити із серця людини,

не варто дивуватися, що образ люблячої матері ніколи повністю не покидає божественний пантеон. До юдейської релігії материнські аспекти Бога повертаються передусім через різноманітні течії містицизму. У католицизмі Матір символізує Церква і Непорочна Діва. Навіть у протестантстві образ Матері не зникає цілком, хоч і залишається прихованим. Лютер вважав за свій головний принцип те, що жодні дії людини неспроможні забезпечити їй Божу любов. Любов Бога — це Милість, релігійний підхід передбачає віру в цю ласку, за якої людина має стати маленькою і безпорадною. Жодні добрі справи не можуть вплинути на Бога чи змусити Його нас любити, хоч саме про це йдеться в католицькій доктрині. Тут ми можемо зрозуміти, що католицька доктрина «добрих справ» є частиною патріархальної картини: я можу заслужити любов батька, якщо буду слухняним і виконуватиму його накази. На противагу — лютеранська доктрина хоча й маніфестує свій патріархальний характер, насправді має в ньому прихований матріархальний елемент. Любов матері не можна заслужити — вона або є, або ж її немає. Усе, що я можу, це вірити (як казав псаломспівець: «Ти мене вивів із материнського лона, ти дав мені безпеку при грудях матері моєї»¹) і перетворитися на безпорадне, слабке дитя. Та особливість

¹ Пс. 22:9.

віри Лютера полягає в тому, що образ матері усувається з очевидної картини і його заміняє образ батька. Замість упевненості в материнській любові її основною рисою стає сповнена глибоких сумнівів безнадійна мрія про любов *батька*.

Мені треба було звернути увагу на відмінності між матріархальним і патріархальним елементами в релігії, щоб показати, що характер любові до Бога залежить від співвідношення матріархального й патріархального аспектів релігії. Патріархальний спонукає мене любити Бога як батька: я визнаю, що він суворий і справедливий, що він карає та винагороджує, що з часом він обере мене як улюбленого сина — як Бог вибрав Авраама-Ізраїля, як Ісаак вибрав Якова, як Бог обирає свій народ. Коли ж ідеться про матріархальний аспект, це означає, що я люблю Бога як матір, котра приймає всіх у свої обійми. Я вірю в її любов — хай яким кволим і бідним я є, хай скільки грішив — вона мене любитиме й не надаватиме переваги іншим своїм дітям. Хоч би що зі мною сталося, вона допоможе мені, порятуює, пробачить. Не варто й казати, що моя любов до Бога і його любов до мене нерозривні. Якщо Бог — це батько, він любить мене як сина, а я люблю його як батька. Якщо Бог — мати, нашу любов визначатимуть стосунки між матір'ю й дитиною. Утім, розбіжність між материнським і батьківським аспектами любові до Бога є лиш одним чинником, що

визначає природу цієї любові; інший чинник становить собою рівень зрілості, що його досяг індивід як у своєму розумінні Бога, так і в любові до Нього.

Відтоді як людство у процесі своєї еволюції перейшло від структури суспільства, що зосереджувалася навколо матері, до тієї, в центрі якої стоїть батько (це спостерігалось і в релігії), ми можемо простежити розвиток зрілої любові переважно в патріархальній релігії¹. На початку цього розвитку бачимо деспотичного ревнивого Бога, який вважає людину, що він її і сотворив, за свою власність — а отже, він має право робити з нею що завгодно. На цьому етапі розвитку Бог виганяє людину з раю за те, що вона скуштувала плід із дерева пізнання, а отже, могла б і сама стати Богом. Це той етап, на якому Бог приймає рішення знищити людство, наславши на нього потоп, бо жоден із людей його не задовольняє, крім його улюбленого сина Ноя. Це етап, на якому Бог вимагає від Авраама, щоб той убив свого єдиного любого сина Ісаака — і цією абсолютною покірністю довів власну любов до Бога. Та водночас починається новий етап: Бог укладає з Ноем завіт, обіцяючи більше ніколи

¹ Передусім це справедливо для монотеїстичних релігій Заходу. В індійських релігіях образи матері зберегли свій істотний вплив — як-от богиня Калі; у буддизмі та даосизмі концепція Бога чи Богині не мала суттєвого значення або ж узагалі виключалася.

не знищувати людство, і цим завітом Він зв'язує себе. Він пов'язаний не тільки своїми обіцянками, а і власним принципом справедливості, а тому Бог має пристати на вимогу Авраама помилувати Содом, якщо там знайдуться принаймні десять добродішних людей. Утім, розвиток триває далі — це не просто перетворення Бога з деспотичного вождя племені на люблячого батька, який обмежує себе власними принципами. Розвиток рухається в напрямку перетворення Бога-батька на символ його принципів — справедливості, істини і любові.

Бог — це і є істина, Бог — це і є справедливість. У такому розвитку Бог уже не становить собою особистість, людину чи батька — він обертається на символ єдиного джерела, що є основою розмаїтих проявів; це образ квітки, що проростає з духовного насіння всередині людини. У Бога не може бути імені. Ім'я завжди означає річ, людину, щось завершене. То як у Бога може бути ім'я, якщо він не є ні людиною, ані річчю?

Разючий приклад такої зміни можна знайти в біблійній історії про появу Бога перед Мойсеєм. Коли Мойсей каже Богові, що сини Ізраїлю не повірять у те, що він є посланцем Бога, хіба що він назве їм Боже ім'я (як можуть ідолопоклонники прийняти безіменного Бога, якщо єство ідола — то його ім'я?), Бог поступається. Він каже: «Я той, хто є. Так промовиш до синів

Ізраїлю: «Я — є» післав мене до вас»¹. «Я — є» означає, що Бог не є ні особистістю, ані «істотою». Найбільш доцільний переклад цієї фрази такий: «Скажи їм, що ім'я моє безіменне». Заборона створювати будь-які зображення Бога, промовляти його ім'я всує — і взагалі його промовляти — має на меті одне: позбавити людину думки про те, що Бог — це батько, особистість. У подальшому розвитку теології така ідея розвивається глибше — у настанові, що людина не мусить наділяти Бога позитивними атрибутами. Сказати, що Бог є мудрим, сильним, добрим, знову ж таки, означає, що він є особистістю. Максимум, що людина може сказати, — це те, чим Бог *не* є, знайти негативні атрибути, твердити, що він *не* має меж, не є недобрим, не є несправедливим. Що більше я знаю про те, чим Бог *не* є, то глибше я його пізнаю.

Послідовний розвиток ідеї монотеїзму в майбутньому може привести тільки до одного висновку: не згадувати ім'я Бога взагалі, не говорити *про* Нього. Тоді Бог стає таким, яким потенційно є в монотеїстичній теології: безіменним, єдиним, невиразним, таким, що співвідноситься з єдністю, що є основою універсуму, основою всього, що існує. Бог стає істиною, любов'ю, справедливістю. Бог — це я, оскільки я людина.

¹ Вих. 3:14.

Цілком очевидно, що ця еволюція — від антропоморфного до виключно монотеїстичного сприйняття — і визначає всі відмінності в природі любові до Бога. Бога Авраама можна любити чи боятись як батька, в котрому час до часу домінує або прощення, або гнів. Оскільки Бог є батьком, я є дитиною. Я ще не повністю виріс із аутистичного прагнення всеохопного знання і всемогутності. Мені все ще бракує об'єктивності, щоб усвідомити свою людську обмеженість, своє невігластво і беспорадність. Подібно до дитини, я все ще вимагаю, щоб поряд зі мною був батько, який урятує мене, наглядатиме за мною чи каратиме. Батько, якому подобається, коли я слухняний, якого тішить моя похвала і який гнівається через мій непослух. Очевидно, що більшість людей не вийшли за межі цієї інфантильної стадії свого розвитку, а тому для більшості з них віра в Бога означає віру в батька, котрий завжди допоможе, — і це дитяча ілюзія. Незважаючи на те, що деякі видатні вчителі людства — а разом із ними й мала кількість людей — піднялися над цією концепцією релігії, вона все ще переважає.

Оскільки це так, критика ідеї Бога, що її висловив Фройд, вельми доречно. Однак він помилився, коли не взяв до уваги інший аспект монотеїстичної релігії, який є її істинним ядром. Логіка цього аспекту веде до заперечення такої концепції Бога. Дійсно релігійна людина, що

дотримується основної ідеї монотеїзму, нічого не просить у своїх молитвах, як нічого й не чекає від Бога. Вона любить Бога не так, як дитина любить своїх батька чи матір; ця людина відчуває свою обмеженість на такому самому рівні, на якому усвідомлює, що нічого не знає про Бога. Для неї Бог перетворюється на символ, у котрому людина на ранній стадії свого розвитку висловила все те, чого прагнула: свій духовний світ, любов, істину і справедливість. Вона вірить у принципи, що їх презентує «Бог»; його думки є істиною, його життя — це любов і справедливість; людина вважає, що її життя є цінним такою мірою, якою воно дає їй нагоду розкрити свої сили більш повно. Це єдина реальність, що варта уваги, єдиний об'єкт «найвищої турботи». З часом людина припиняє говорити про Бога — не кажучи вже про те, щоб називати його ім'я. Фраза «любити Бога» в її вустах означала б прагнення до цілковитого розвитку здатності любити, реалізації того, чим для неї є «Бог».

Із цього погляду логічним наслідком монотеїстичного мислення є заперечення всієї «теології», усіх «знань про Бога». Утім, залишається відмінність між таким радикальним нетеїстичним уявленням і нетеїстичною системою — і її можна помітити в ранньому буддизмі та даосизмі.

В усіх теїстичних системах — навіть у містичних, що не пов'язані з теологією, — припускається

існування духовної сфери як такої, ще виходить за межі людини й надає значення й цінності її духовним силам і прагненню спастися та внутрішньо відродитися. У нетеїстичній системі немає духовної сфери, що існувала б за межами людини. Світ любові, здорового глузду і справедливості є реальним тільки тому, що людині вдалося розвинути ці сили в собі у процесі свого розвитку. Зважаючи на це, життя не має значення, окрім того, яке в нього вкладає людина; вона геть самотня, якщо не допомагає іншому.

Говорячи про любов до Бога, хочу пояснити свою думку: я не думаю про неї в рамках теїстичної концепції; ідея Бога є для мене історично обумовленим поняттям, за допомогою якого в певний історичний період людина презентувала свої найвищі сили, своє прагнення до істини та єдності. Водночас я переконаний, що наслідки суворого монотеїзму й нетеїстична найвища турбота про духовну реальність є двома окремими позиціями, які, попри свої відмінності, не мусять суперечити одна одній.

А втім, тут постає ще один вимір проблеми любові до Бога, який конче слід розглянути, щоб зрозуміти всю складність цієї проблеми. Йдеться про фундаментальні відмінності між релігійними настановами Сходу (Китай та Індія) й Заходу, і різницю між ними можна пояснити за допомогою логічних термінів. Від часів

Арістотеля західний світ дотримується логічних принципів його філософії. Ця логіка ґрунтується на законі тотожності ($A \in A$), законі суперечності ($A \notin \neg A$) та законі вилученого третього (можливі тільки A і $\neg A$, третього бути не може). Арістотель дуже чітко пояснив свою позицію: «Неможливо, щоб те саме в той самий час було і водночас не було притаманне тому самому в тому самому аспекті. Якщо нам треба надати якісь уточнення для уникнення діалектичних заперечень, нехай їх буде додано. Таким чином, це найбільш достовірний принцип з-поміж усіх...»¹

Ця аксіома логіки Арістотеля аж так глибоко проникла в наше мислення, що ми почали сприймати її як щось «природне» й очевидне, тоді як, з іншого боку, твердження про те, що $X \in A$ і $\neg A$, позбавлене сенсу. (Звісно, твердження стосується предмета X у визначений момент часу, не X просто зараз чи X пізніше, тут не протиставляється один аспект X іншому.)

На протипагу логіці Арістотеля існує так звана *парадоксальна логіка*, в якій стверджують: A і $\neg A$ не виключають одне одного як предикати X . Парадоксальна логіка переважала в китайському

¹ Арістотель, «Метафізика», Book Gamma, 1005b. 20. Цитата з видання *Aristotle's Metaphysics*, Columbia University Press, New York, 1952.

й індійському мисленні, у філософії Геракліта, а відтак під іменем діалектики стала філософією Гегеля і Маркса. Основний принцип парадоксальної логіки чітко описав Лао-цзи: «Слова, що є істинними, здаються парадоксальними»¹, а також Чжуан-цзи: «Я — це також не-Я, не-Я — це водночас я». Ці формулювання парадоксальної логіки є позитивними: *це так і не так*. Інше формулювання негативне: *це ані так, ані не так*. Перше формулювання можна знайти в даосизмі, у Геракліта і знову-таки в гегелівській діалектиці, друге часто трапляється в індійській філософії.

Попри те, що докладніший опис розбіжності між логікою Арістотеля й парадоксальною логікою змусив би мене вийти за межі цієї книги, я хочу навести кілька прикладів, що допоможуть краще її зрозуміти. Найбільш ранній філософський прояв парадоксальної логіки в західному мисленні спостерігається у філософії Геракліта. Він твердить, що існування ґрунтується на конфлікті протилежностей. «Вони не розуміють, — зауважує філософ, — що все суще, конфліктуючи із собою, є водночас тотожним собі: це *суперечлива гармонія, як у лука чи ліри*»². Або ще

¹ Lao-tse, *The T'ao Teh King, The Sacred Books of the East*, ed. by F. Max Mueller, Vol. XXXIX, Oxford University Press, London, 1927, p. 120.

² W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, Alfred Kroener Verlag, Stuttgart, 1953, p. 134.

чіткіше: «Ми входимо в ту саму річку й водночас не входимо; *це ми і водночас не ми*»¹. Або: «Те саме в нас — живе чи мертво, пробуджене чи таке, що спить, молоде і старе»².

У філософії Лао-цзи ту саму ідею висловлено поетичніше. Характерним прикладом даоського парадоксального міркування є таке твердження: «Важкість — це основа легкості; тиша керує рухом»³. Або ж: «Дао зазвичай ніяк не діє, але немає нічого, чого воно не робило би»⁴. Чи: «Мої слова легко засвоїти і легко втілити в життя, та у світі немає нікого, хто міг би їх знати й користуватися ними»⁵.

У даосизмі, як і в індійському чи сократівському міркуванні, найвищим проявом думки є усвідомлення: я знаю, що я нічого не знаю. «Знати і розуміти, що нічого не знаєш, — найбільше досягнення. Не знати й гадати, що знаєш, — хвороба»⁶. Результатом такої філософії є те, що найвищому Богу неможливо дати ім'я. Абсолютну реальність, абсолютне Єдине не можна обмежити словами або думками. Про це говорить і Лао-цзи: «Дао, що має бути дієвим,

¹ Там само, с. 132.

² Там само, с. 133.

³ Mueller, *op. cit.*, р. 69.

⁴ Там само, с. 79.

⁵ Там само, с. 112.

⁶ Там само, с. 113.

не є постійним і незмінним. Ім'я, що його можна назвати, не є постійним і незмінним»¹. Або ж інше формулювання: «Ми дивимося на щось і не бачимо його, — і називаємо це “незмінним”. Ми прислухаємося до чогось, але не чуємо, — і називаємо це “нечутним”. Намагаємося вхопити, та не вдається, — і називаємо це “невловимим”. Ці три риси неможливо описати, тож ми змішуємо їх — і постає Єдине»². Цю думку можна сформулювати й таким чином: «Той, хто знає [Дао], не говорить [про нього]; той, хто готовий про нього говорити, насправді його не знає»³.

Предметом філософії брахманізму є стосунки між розмаїттям (явищ) і єдністю (Брахманом). Однак ані індійську, ні китайську парадоксальну філософію не можна плутати з *дуалістичною* позицією. Гармонія (єдність) має за основу конфліктну позицію, з якої вона постає. «Брахманістське мислення із самого початку зосереджувалося на парадоксі антагонізмів, що існують одночасно, — і водночас на ідентичності сил та форм, що проявляються у світі явищ»⁴. Найвища сила Всесвіту — і людини теж — виходить за межі понять і відчуттів. А тому є «ні тим, ні тим». Але, як зауважує Зіммер, «протистояння між “реаль-

¹ Там само, с. 47.

² Там само, с. 57.

³ Там само, с. 100.

⁴ H. R. Zimmer, *Philosophies of India*, Pantheon Books, New York, 1951.

ним і нереальним” за такого суворо дуалістичного розуміння немає»¹. У пошуку єдності, що криється в розмаїтості, мислителі-брахманісти дійшли висновку, що протилежності, які ми сприймаємо, ілюструють не природу речей, а природу нашої свідомості, здатної сприймати. Така свідомість має виходити за власні межі, щоб охопити справжню реальність. Власне протилежність є категорією людської свідомості, а не елементом дійсності. У Рігведі цей постулат сформульовано так: «Я уособлюю два начала: життєву силу і життєву матерію, вони водночас співіснують у мені».

Кінцевим результатом ідеї про те, що думка здатна сприймати лише за умов, коли наявні протилежності, більш рішуче висловлена у філософії веданти, яка стверджує, що думка — з її здатністю до розпізнавання — є тільки «ледь помітним обрієм незнання, насправді це одна з найбільш невловимих ілюзій майя»².

Парадоксальна логіка суттєво впливає на поняття Бога. Оскільки Бог є уособленням найвищої дійсності й позаяк людська свідомість сприймає останню в протилежностях, про Бога не можна сказати нічого позитивного. У філософії веданти ідея всеохопного і всемогутнього

¹ Там само.

² Там само, с. 424.

Бога вважається за найвищий прояв незнання¹. І тут ми можемо простежити зв'язок між безіменним Дао, безіменним іменем Бога, чию появу спостерігав Мойсей, «абсолютним Ніщо» Майстра Екгарта. Людина може пізнати виключно заперечення, а не найвищу дійсність. «Тоді як людина не може знати, що таке Бог, попри те, що вона усвідомлює, чим Бог не є... Задовольняючись оцим незнанням, розум усе ж прагне найвищого блага»². Для Майстра Екгарта «Боже-ственна Єдність є запереченням заперечень, відмовою від відмов... Кожна істота становить собою заперечення: кожен заперечує, що він є іншим»³. Тож, на думку Майстра Екгарта, Бог стає «абсолютним Нічим» подібно до того, як абсолютна реальність перетворюється на «Ен-Соф» — «нескінченність» — у Кабалі.

Я зупинився на відмінностях між логікою Аристотеля й парадоксальною логікою, щоб ми мали підґрунтя для розуміння важливих розбіжностей у цих підходах, коли йдеться про поняття любові до Бога. Учителі парадоксальної логіки переконані, що людина може сприймати дійсність виключно в протилежностях, і їй не до снаги своєю думкою пізнати абсолютну

¹ Пор. Zimmer, там само, с. 424.

² Meister Eckhart, translated by R. B. Blakney, Harper & Brothers, New York, 1941, p. 114.

³ Там само, с. 247. Пор. також заперечну теологію Маймоніда.

реальність-едність, Єдину Сутність. Це веде до того, що людина не має на меті шукати відповіді у власних думках. Думка може допомогти нам усвідомити, що вона не здатна дати нам остаточну відповідь. Світ думки залишається в тенетах парадоксу. Єдиним способом пізнати світ є не думка, а дія, завдяки якій людина здобуває досвід єднання. Тож-бо парадоксальна логіка дає змогу зробити висновок, що любов до Бога не є пізнанням Бога за допомогою думки, як не є і думкою про любов до нього. Насамперед це дія, завдяки якій людина набуває досвіду єднання з Богом.

Усе це наділяє великим значенням правильний спосіб життя. Усе життя, кожна маленька й кожна вагома дія присвячена пізнанню Бога, але це пізнання відбувається не через правильну думку, а завдяки правильній дії. Особливо яскраво це простежується у східних релігіях. У брахманізмі, так само як і в буддизмі та даосизмі, кінцевою метою релігії є не правильна віра, а правильна дія. Схожий акцент ми можемо помітити і в юдейській релігії. В останній майже ніколи не траплялися випадки розколу через віру (за винятком фарисеїв та садукеев, суперечності між якими ґрунтувалися на тому, що це були два протилежні соціальні класи). Юдаїзм завжди (особливо з початком нашої ери) наголошував на тому, що найважливішим є правильний

спосіб життя — Галаха (це слово по суті означає те саме, що й Дао).

У сучасній історії аналогічний принцип висловлювали Спіноза, Маркс і Фройд. У філософії Спінози акцент переноситься з правильної віри на правильну поведінку в житті. Маркс проголошував той самий принцип: «Філософи пояснюють світ у різний спосіб — одначе завдання полягає в тому, щоб його змінити». Парадоксальна логіка Фройда привела його до психоаналітичної терапії, тобто до ще глибшого пізнання самого себе.

З погляду парадоксальної логіки особливе значення має не думка, а дія. Такий підхід приводить ще до кількох наслідків. По-перше, до *терпимості*, що простежується в релігійному розвитку Індії та Китаю. Якщо правильна думка не є найвищою істиною, шляхом до порятунку, немає сенсу протистояти іншим, якщо їхнє мислення спричинило появу інших формулювань. Принцип терпимості чудово описано у притчі про кількох людей, яких попросили описати слона в темряві. Торкнувшись хобота, один із них мовив: «Ця тварина схожа на трубу для води»; інший торкнувся вуха й сказав: «Ця тварина скидається на віяло». Третій помацав ногу й зауважив, що слон подібний до колони.

По-друге, парадоксальна позиція наголосила на важливості *перетворення людини*, а не розвитку *догми* з одного боку, і *науки* — з другого.

Згідно з індійськими, китайськими та містичними переконаннями, релігійним завданням людини є не думати правильно, а слушно чинити і/або ставати одним цілим з Єдиною Сутністю за допомогою акту зосередженої медитації.

Чільному напряму західної думки властиве протилежне. Оскільки його представники сподівалися знайти абсолютну істину в правильних думках, наголошували саме на мисленні, хоча правильній дії теж надавали великого значення. У розвитку релігії це призвело до формулювання догм, нескінченних дискусій щодо тих формулювань, нетерпимість до «невірних» і єретиків. Це також спричинилося до того, що «віру в Бога» почали сприймати як головну мету релігійної настанови. Звісно, це не означало, що уявлення про правильне життя тоді не було. Та, попри це, людина, котра вірила в Бога — навіть якщо вона не *жила* згідно з його заповідями, — почувалася вищою, порівняно з тією, яка жила за законами Божими, хоч і не «вірила» в нього.

Акцент на мисленні має ще один наслідок, що є важливим із погляду історії. Ідея про те, що людина може знайти істину в думці, зумовила не тільки появу догми, а й розвиток науки. Наукове мислення передбачає, що саме правильна думка важить із позиції інтелектуальної чесності й водночас із погляду застосування наукової думки на практиці — себто в техніці.

Коротко кажучи, парадоксальне мислення сприяло розвитку терпимості й прагнення до самоперетворення. Постулати Арістотеля зумовили появу догми і науки, католицької церкви та відкриття атомної енергії.

Побіжно я вже зауважував наслідки проблеми любові до Бога, до яких призводять відмінності між цими двома поглядами, а тепер стисло їх підсумую.

У релігійній системі, що переважає на Заході, любов до Бога є, по суті, тим самим, що й віра в Бога, в його існування, справедливість і любов. Любов до Бога — це власне розумове переживання. У східних релігіях і містицизмі любов до Бога є потужним відчуттям єдності, нерозривно пов'язаним із проявом такої любові в кожному аспекті життя. Найбільш чітко цю мету сформулював Майстер Екгарт: «Отож, якщо я перетворююся на Бога і завдяки йому ми стаємо одним цілим, тоді, оскільки я живу в Богові, між нами немає відмінностей... Дехто уявляє, що зможе побачити Бога — *побачити*, неначе він просто стоїть отам, але так не буває. Бог і я — ми одне. Пізнаючи Бога, я приймаю його. У своїй любові я проникаю в Бога»¹.

Тепер ми можемо повернутися до важливої паралелі між любов'ю до батьків і любов'ю до

¹ Meister Eckhart, op. cit., pp. 181—2.

Бога. Із самого початку дитина прив'язана до матері як до «першоджерела всього буття». Вона відчувається беспорядною і потребує всеохопної любові матері. Пізніше дитина спрямовує свою увагу на батька як на новий об'єкт своєї прихильності. Батько скеровує її думки та дії у правильний напрямок — на цьому етапі дитина прагне заслужити його схвалення й уникнути його невдоволення. Досягнувши повної зрілості, людина звільняється від особистостей матері й батька як захисних і керівних сил; материнське і батьківське начала тепер існують у ній. Вона перетворилася на власних батька й матір, вона є батьком і матір'ю. Такий розвиток ми спостерігаємо — і передбачаємо — в історії людства: спершу любов до Бога нагадує беспорядну прив'язаність до матері-Богині, потім це слухняна прихильність до Бога-батька, а відтак — на стадії зрілості — Бог уже не є для людини зовнішньою силою, вона сама постає втіленням принципів любові та справедливості. На цьому етапі людина єднається з Богом. І нарешті спостерігаємо стадію, на якій про Бога говорять виключно в поетичному, символічному сенсі.

Зважаючи на ці всі роздуми, можна дійти висновку, що любов до Бога годі відокремити від любові до батьків. Якщо людина не піднялася над кровозмішною прив'язаністю до матері, клану, нації, якщо їй і досі притаманна дитяча залежність

від батька, котрий карає її або ж винагороджує (чи від будь-якої іншої влади), в неї не може розвинути більш зріла любов до Бога. Тож її релігія перебуває на найбільш ранній стадії свого розвитку, коли людина сприймає Бога як матір, що всіх захищає, або як батька, котрий може карати чи винагороджувати.

Усі ці стадії є і в сучасній релігії: від найбільш ранньої та примітивної — до найвищої, що її спостерігаємо зараз. Слово «Бог» може означати і вождя племені, і «абсолютне Ніщо». Як показав Фройд, так само й кожен індивід зберігає в собі — у підсвідомості — всі етапи свого розвитку, починаючи з безпорадної дитини. Питання в тому, якої стадії розвитку він досягнув. Та одне можна сказати напевне: природа любові людини до Бога співвідноситься з природою її любові до людей. Ба більше, справдешня якість її любові до Бога й людей часто є підсвідомою — прихованою та раціоналізованою, більш зрілою думкою про те, що таке любов. Окрім того, любов до людини, що виступає складником її ставлення до родини, в результаті визначається структурою суспільства, у якому ця особа живе. Якщо соціальна структура передбачає покірність владі, і байдуже, яка вона — очевидна чи анонімна влада ринку й суспільної думки, — уявлення про Бога буде інфантильним і далеким від зрілого уявлення, засади якого можна знайти в історії монотеїстичних релігій.

III. Розпад любові в сучасному західному суспільстві

Якщо любов є особливістю зрілого й плідного характеру, можна зробити висновок, що здатність любити, властива індивіду певної культури, залежить від впливу цієї культури на характер пересічної людини. Коли ми говоримо про любов у сучасній західній культурі, то запитуємо себе: чи сприяє розвитку любові соціальна структура західної цивілізації та її дух? Поставити таке запитання означає дістати негативну відповідь. Жоден із неупереджених спостерігачів західного життя не матиме сумнівів щодо того, що любов — братня, материнська, еротична — досить-таки рідкісне явище, і що її місце посіли численні форми псевдолюбові, які насправді є проявами її розпаду.

З одного боку, капіталістичне суспільство ґрунтується на принципі політичної свободи, а з другого — на принципі ринку як регулятора всіх економічних, а отже, й соціальних відносин. Ринок товарів визначає умови, за яких ці товари обмінюють, ринок праці регулює купівлю і продаж робочої сили. Речі, що дають пожиток, і корисні людські сили та вміння перетворюються на товари, котрими обмінюються без примусу і шахрайства — за ринкових умов. Черевики, хай якими корисними й необхідними вони є, не мають економічної (обмінної) цінності, якщо

їх не потребують на ринку; людські сили й уміння не мають такої цінності за умов відсутності ринкового попиту. Власник капіталу може придбати робочу силу й змусити її працювати — це вигідна інвестиція. Власник робочої сили змушений продавати її капіталістам за умовами, що існують на ринку, інакше йому доведеться голодувати. Така економічна структура відображається в ієрархії цінностей. Капітал керує робочою силою; речі, що їх нагромаджують, — мертві речі — мають вищу цінність, аніж праця, людські сили, все «живе».

Такою була основна структура капіталізму від самого початку. І, хоча вона залишається характерною для капіталізму наших часів, багато чинників зазнали змін, унаслідок чого капіталізм набув особливих якостей, що значною мірою впливають на структуру характеру сучасної людини. Ми спостерігаємо, як завдяки розвитку капіталізму централізація й концентрація капіталу повсякчас зростають. Великі компанії невпинно ростуть, пригнічуючи менші. Володіння капіталом, що його інвестують у такі компанії, дедалі більше віддаляється від власне керування ними. «Власниками» компанії є сотні або тисячі акціонерів, однак керують нею представники бюрократії, яким гарно платять, але які нею не володіють. Ця бюрократія зацікавлена скоріше в розширенні компанії та власних повноважень, а не в отриманні максимального прибутку. Паралельно зі

зростанням концентрації капіталу й розвитком впливової бюрократії триває розвиток робітничого руху. Завдяки організації профспілок звичайному працівнику не треба домовлятися про умови праці на ринку самостійно. Він долучається до великої спілки працівників, що нею теж керує могутня бюрократія. Саме вона презентує його інтереси перед індустріальними колосами. Добре це чи погано, але ініціатива переходить від індивіда до бюрократії і коли йдеться про капітал, і коли йдеться про працю. Дедалі більше людей втрачає свою незалежність, узалежнюючись від керівників гігантських економічних імперій.

Ще одна переконлива риса сучасного капіталізму, яка є результатом такого нагромадження капіталу, полягає у специфічній організації праці.

Надмірна централізація і радикальне розділення праці в компаніях призводять до такої організації роботи, за якої індивід втрачає свою індивідуальність, перетворюється на один із зубців механізму, що його можна замінити. Проблему людини за умов сучасного капіталізму можна сформулювати так: сучасний капіталізм потребує працівників, які можуть злагоджено працювати — і до того ж у великій кількості; які хочуть споживати дедалі більше; чії смаки є досить стандартними, а тому на них можна легко впливати і змінювати їх. Він потребує людей, котрі почуваються вільними й незалежними,

не підкоряються будь-якій владі, принципам чи свідомості — однак водночас хочуть, щоб ними керували, прагнуть робити те, чого від них чекають, бути ідеально припасованою частиною соціальної машини. Він потребує людей, яким можна вказувати напрямок без примусу, вести їх за собою без лідера, спонукати до дій без особливої мети, крім однієї: виготовляти щось, рухатися, функціонувати, йти вперед.

То яким є результат? Сучасна людина відчужена від самої себе, своїх побратимів і природи¹. Вона перетворюється на товар, сприймає свої життєві сили як інвестицію, що може забезпечити їй максимум прибутку за умов сучасного ринку. Взаємини між людьми, по суті, є стосунками між відчуженими автоматами, що почуваються в безпеці, бо не вирізняються з натовпу, не вирізняються від інших думками, почуттями, діями. Тимчасом як усі намагаються щосили не відставати від решти, кожен із них залишається абсолютно самотнім, його переслідує глибоке відчуття невпевненості, тривоги й провини — так завжди буває, коли людині не вдається подолати свою самоту. Наша цивілізація пропонує чимало паліативів, що допомагають людині не усвідом-

¹ Пор. із докладнішим обговоренням проблеми відчуження і впливу сучасного суспільства на характер людини у книжці «Здорове суспільство». (*The Sane Society*, E. Fromm, Rinehart and Company, New York, 1955).

лювати власної самотності. Передусім це чітка рутина бюрократизованої механічної роботи, завдяки якій люди не усвідомлюють своїх основних людських бажань, прагнення вийти за власні межі та об'єднатися. Оскільки виключно цієї рутини замало, людина бореться зі своїм підсвідомим відчаєм за допомогою рутинних забав, пасивного споживання звуків і образів, що їх пропонує індустрія розваг. Окрім цього, вона може отримувати задоволення від купівлі нових речей, які згодом замінить на інші. Образ сучасної людини близький до того, що його описав Гакслі у своєму *«Прекрасному новому світі»*: сита, гарно вдягнена, сексуально задоволена — але їй водночас бракує свого «я», бракує контактів із ближніми — окрім хіба що поверхових. Її життєві кредо Гакслі сформулював дуже стисло й чітко: «Коли людина відчуває, суспільство від цього хилитає» або «Не відкладай на завтра розваги, у які можна поринути вже сьогодні». Або ж коронний вислів: «Сьогодні всі щасливі». Щастя сучасної людини — у «розвагах». Розваги — це змога мати втіху зі споживання і «глитання» товарів, видовищ, їжі, напоїв, цигарок, людей, лекцій, книжок, фільмів — усе це споживається, поглинається. Світ — це один великий об'єкт для нашого апетиту — велике яблуко, велика пляшка, великі груди. Ми ж усі — немовлята, що до нього присмоктуються, постійно чогось чекаючи чи на щось сподіваючись, —

і водночас ми завжди розчаровані. Наш характер пристосований до обміну й отримання, бартеру та споживання; усе, включно з матеріальними й духовними об'єктами, перетворюється на об'єкт обміну і споживання.

Такий соціальний характер сучасної людини не може не вплинути на проблему любові. Автомати не здатні любити — вони можуть обмінюватися своїми «наборами особистих якостей» і сподіватися на чесну угоду. Одним із найважливіших проявів любові — й особливо шлюбу — за такої відчуженої структури є ідея «команди». У численних статтях на тему щасливого шлюбу ідеал презентовано як «злагоджену командну роботу». Такий опис практично не відрізняється від образу працівника, який «добре» працює: він має бути «досить незалежним», здатним співпрацювати, терплячим — і водночас амбітним та агресивним. Отже, фахівець зі шлюбу твердить, що чоловік мусить «розуміти» свою дружину й допомагати їй. Він повинен схвально коментувати її нову сукню і смачну страву. Вона ж, своєю чергою, має з розумінням ставитися до того, що він приходить із роботи втомлений і роздратований, уважно слухати його розповіді про проблеми на роботі, не гніватися, коли він забуває про її день народження, а знову ж таки розуміти його. Такі типи взаємин призводять до злагоджених стосунків між двома людьми, які залишаються

чужими протягом усього життя, ніколи не досягають «глибокого зв'язку», але ввічливо ставляться одне до одного й намагаються давати одне одному задоволення.

За такої концепції любові та шлюбу акцент роблять на порятунку від почуття самотності, яке за інших умов було б неможливо витримати. У «любові» людина нарешті знаходить «сховок» від самоти. Вона створює союз із двох людей проти всього світу, і цей егоїзм *à deux*¹ помилково вважають за любов і близькість.

Наголос на командному дусі, терпимості одне до одного тощо з'явився не так давно. Доти — у роки після Першої світової війни — переважала концепція любові, згідно з якою основою вдалих любовних стосунків, а надто ж щасливого шлюбу, було взаємне сексуальне задоволення. Вважали, що найчастіше причиною нещасливого шлюбу було те, що партнери не змогли правильно «пристосуватись» одне до одного в сексі. Причиною такої помилки називали «неосвіченість», коли йшлося про «правильну» сексуальну поведінку, тобто неналежну сексуальну техніку одного чи обох партнерів. Щоб «виправити» цю помилку і допомогти нещасливим парам, які не здатні любити одне одного, безліч книжок пропонували інструкції і поради щодо правильної

¹ Удвох (фр.).

сексуальної поведінки й відкрито або приховано обіцяли, що завдяки дотриманню таких порад любов не забариться. Це ґрунтувалося на ідеї, що любов є дитям сексуальної насолоди, і, якщо двоє людей навчаться задовольняти одне одного сексуально, любов їх не омине. Такі роздуми підтримували загальну ілюзію епохи щодо того, що правильні технічні засоби допомагають розв'язувати не тільки проблеми індустріального виробництва, а й проблеми людей загалом. Насправді ж істина — у протилежному.

Любов не є результатом адекватного сексуального задоволення, а от щастя сексуальних стосунків — і навіть знання так званих сексуальних технік — є наслідками любові. Якщо ця теза потребує доказів, окрім щоденних спостережень, їх можна знайти також у численних даних психоаналізу. Дослідження найпоширеніших сексуальних проблем — фригідності у жінок або ж легких і складніших проявів психологічної імпотенції у чоловіків — свідчать про те, що йдеться не про брак знання правильної техніки, а про пригнічення, через яке любити неможливо. Труднощі, які не дозволяють людині віддавати себе повністю, діяти спонтанно, довіряти партнерові за умов безпосередньої і прямої фізичної близькості, постають зі страху й ненависті до протилежної статі. Якщо сексуально пригнічена особистість зможе перебороти свій страх чи ненависть,

а відтак розвинути в собі здатність любити, його або її проблеми будуть розв'язані. В іншому ж разі її не врятують жодні знання про сексуальні техніки.

Тоді як дані психоаналізу підкреслюють хибність ідеї про те, що володіння правильною сексуальною технікою може забезпечити щастя в сексі та любові, припущення щодо того, що любов є супутником взаємного сексуального задоволення, сформувалося під впливом теорій Фрейда. Для Фрейда любов була по суті сексуальним явищем. «Людина на власному досвіді переконалася, що сексуальна (генітальна) любов є джерелом величезного задоволення, а отже, вона стала для неї прототипом щастя. Таким чином, вона має змусити її й надалі шукати щастя на шляху сексуальних зносин, перетворити генітальний еротизм на квінтесенцію свого життя»¹. На думку Фрейда, відчуття братньої любові є наслідком сексуального бажання, однак при цьому статевий потяг перетворюється на імпульс із «пригніченою метою». «Любов із пригніченою метою справді була сповнена чуттєвості й залишається такою у підсвідомості людини»². Відчуття злиття, єдності («океанічне відчуття»),

¹ S. Freud, *Civilization and Its Discontents*, translated by J. Riviere, The Hogarth Press, Ltd., London, 1953, p. 69.

² Там само, с. 69.

що по суті є містичним переживанням і водночас основою найсильнішого відчуття єднання з іншою людиною або людьми, Фройд інтерпретував як патологічне явище, регресію до раннього стану «безмежного нарцисизму»¹.

Проте, Фройд іде далі, вважаючи, що любов фактично є ірраціональним феноменом. Для нього немає розбіжності між ірраціональною любов'ю і любов'ю як проявом зрілості особистості. У своїй статті про любов-перенесення Фройд зазначав, що така любов не надто відрізняється від «нормальної» любові². Закоханість завжди балансує на межі з ненормальністю, її повсякчас супроводжує сліпота, коли йдеться про сприйняття дійсності, компульсивність і перенесення об'єктів любові з дитинства. Любов як раціональне явище, найвище досягнення зрілості, на думку Фройда, не була цінною з погляду дослідження, оскільки для нього вона не існувала в реальності.

Утім, було б помилкою переоцінювати вплив ідей Фройда на концепцію, що любов є результатом сексуального потягу — чи радше що вона є ідентичною сексуальному задоволенню, яке знаходить прояв у свідомому відчутті. Тут спостерігається зовсім інший причинний зв'язок. На

¹ Там само, с. 21.

² Freud, *Gesamte Werke*, London, 1940-52, Vol. X.

ідеї Фроїда частково вплинув дух ХІХ століття; почасти ж вони набули популярності завдяки настроям, що переважали в роки після Першої світової війни. Декотрі з чинників, які вплинули і на загальну, і на фройдівську концепції, передусім були реакцією на суворі норми моралі вікторіанської доби. Ще один чинник, який вплинув на теорії Фроїда, є характерним для поширеної концепції людини, котра ґрунтується на структурі капіталізму. Щоб довести той факт, що капіталізм відповідав природним потребам людини, треба було показати, що за своєю природою люди схильні до конкуренції і взаємної ворожнечі. Тимчасом як економісти «довели» це, говорячи про невситиме бажання економічного прибутку, а дарвіністи — про принцип виживання найсильніших, Фройд досягнув аналогічного результату, припустивши, що чоловіка штовхає вперед безмежне бажання оволодіти всіма жінками, і тільки під тиском суспільства він не здатен утілити це в життя. Як наслідок, усі люди неодмінно ревнують одне одного, і ці взаємні ревності разом із суперництвом триватимуть завжди, навіть якщо всі соціальні й економічні передумови зникнуть¹.

¹ Єдиним учнем Фроїда, який ніколи не відокремлювався від свого вчителя, проте в останні роки власного життя змінив погляд на проблему любові, був Сандор Ференці. Ця проблема прекрасно висвітлена у книжці *The Leaven of Love* by Izette de Forest, Harper & Brothers, New York, 1954.

Урешті-решт на формування мислення Фройда значною мірою вплинув матеріалізм того типу, що переважав у ХІХ столітті. Існувало переконання, за яким підґрунтям усіх психічних явищ були явища фізіологічні; *отже*, Фройд пояснював любов, ненависть, честолюбство і ревності як різноманітні прояви численних форм сексуального потягу. Він не розумів, що справжню основу треба шукати в людському існуванні загалом — і передусім у тому, що є характерним для всіх людей, а вже потім у реальному житті, яке визначається специфічною структурою суспільства. (Рішучий крок у напрямку виходу за межі такого матеріалізму зробив Маркс у своєму «історичному матеріалізмі», відповідно до якого ключем до розуміння людини не є ні її тіло, ані інстинкт (на кшталт потреби в їжі чи володінні чимось), а життя людини загалом, її «практика життя».) Згідно з Фройдом, повне й розкуте задоволення всіх інстинктивних бажань забезпечує психічне здоров'я і щастя. Та очевидні клінічні факти свідчать про те, що чоловіки й жінки, які присвячують своє життя нестримним сексуальним втіхам, не знаходять щастя і дуже часто страждають від серйозних невротичних конфліктів чи симптомів. Повне задоволення всіх інстинктивних потреб не тільки не є основою щастя — воно навіть не гарантує здорового глузду. Проте ця Фройдова ідея могла

набути такої популярності тільки в період після Першої світової війни — через зміни, що їх зазнав дух капіталізму: наголос на заощадженні перемістився на витрати, акцент на самообмеженні як засобі економічного успіху — на споживання як основу розширення ринку і головне джерело задоволення для знервованого автоматизованого індивіда. Не відкладати задоволення будь-якого бажання на потім — саме це перетворилося не тільки на головну тенденцію у сексуальній сфері, а й на матеріальне споживання загалом.

Цікаво порівняти концепцію Фрейда, яка відповідала духові капіталізму — такому, що ще не зазнав змін на початку ХХ століття, — із теоретичними заувагами одного з найбільш талановитих сучасних психоаналітиків — нині покійного Г. С. Саллівана. У його психоаналітичній системі, на протигагу фрейдівській, є чітке розмежування сексуальності й любові.

То яке значення мають любов і близькість за концепцією Саллівана? «Блиькість — це ситуація за участю двох людей, що дає змогу перевірити всі складники особистої цінності. Така перевірка потребує стосунків, які я називаю “співпрацею”, що означає “свідоме пристосування своєї поведінки до виражених потреб іншої людини для досягнення все більш тотожного — а отже, більш взаємного — задоволення, а також

для забезпечення подібності дій, що спрямовані на досягнення безпеки»¹. Якщо ми знехтуємо всіма тонкощами складної мови Саллівана, любов, по суті, є співпрацею, за умови якої двоє людей матимуть такі відчуття: «Ми граємо за правилами задля збереження нашого престижу, відчуття зверхності та власної гідності»².

Подібно до того як концепція Фройда є описом переживань «патріархальної особистості» за умов капіталізму XIX століття, роздуми Саллівана стосуються переживань відчуженої, «ринкової» особистості XX століття. Це опис «еготизму à deux» — коли двоє людей мають спільні інтереси й об'єднуються задля протистояння ворожому й чужому світові. Насправді його визначення близькості можна в принципі застосувати, коли йдеться про почуття членів команди, де кожен «пристосовує свій характер до виражених потреб іншої людини задля спільної мети» (тут

¹ H. S. Sullivan, *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W. W. Norton Co., New York, 1953, p. 246. Варто зауважити, що хоча Салліван і дає таке визначення щодо прагнень, котрі притаманні людині в підлітковому віці, він говорить про них як про цілісні тенденції, які формуються в цьому віці. «Коли вони повністю розвинуться — ми називаємо це любов'ю», — зауважує він, наголошуючи на тому, що в підлітковому віці любов «репрезентує початок чогось дуже схожого на розквітлу любов, як її визначають із позиції психіатрії».

² Там само, с. 246. Інше визначення любові Саллівана полягає в тому, що вона з'являється тоді, коли одна людина відчуває, що потреби іншого важать так само, як і її власні. Це твердження не є настільки «ринковим», як попереднє.

варто звернути увагу на те, що Салліван говорить про *виражені* потреби, тоді як любов завжди вимагає реакції на *приховані* потреби у стосунках між двома людьми).

Любов як взаємне сексуальне задоволення і любов як «командна робота» та сховок від самоти є двома «нормальними» формами розпаду любові в сучасному західному суспільстві, соціально забарвленою патологією. Ця патологія дуже часто має індивідуальні прояви, що ведуть до усвідомленого страждання та вважаються невротичними — на думку психіатрів та любителів, кількість яких невпинно зростає. Деякі з найчастіших проявів можна стисло проілюструвати кількома прикладами.

Головною передумовою невротичної любові є те, що один із «люблячих» (або ж обоє) у дорослому віці все ще має зв'язок із образом когось із батьків, а тому переносить усі відчуття, очікування і страхи, що їх колись мав стосовно матері чи батька, на об'єкт своєї любові. Такі особистості ніколи не можуть відійти від настанови «дитячої залежності», у дорослому житті вони прагнуть її у своїх емоційних вимогах. У таких випадках на емоційному рівні людина залишається дитиною у віці двох, п'яти чи дванадцяти років, тоді як її інтелектуальний і соціальний рівні є відповідними до її хронологічного віку.

У серйозніших випадках така емоційна незрілість зумовлює проблему із соціальною ефективністю; у менш серйозних — конфлікт обмежується сферою особистих близьких взаємин.

Зважаючи на нашу попередню дискусію про особистість, орієнтовану на матір або батька, приклад такого типу невротичних любовних стосунків сьогодні можна досить часто побачити в чоловіків, які на рівні свого емоційного розвитку зберегли дитячу прив'язаність до матері. Можна сказати, що таких чоловіків не відлучили від їхніх матерів. Вони все ще почуваються маленькими дітьми — потребують материнського захисту, любові, тепла, турботи й обожнювання; їм потрібна безумовна любов матері — любов, яку вони мають тільки тому, що потребують її, бо вони — безпорадні діти своєї матері. Такі чоловіки часто бувають доволі люблячими й милими, коли намагаються закохати в себе жінку, і нерідко залишаються такими навіть після того, як їм це вдається. Однак їхнє ставлення до жінки (як і до людей загалом) залишається зверхнім і несерйозним. Вони не прагнуть любити, а хочуть, щоб любили їх. Чоловіки такого типу досить пихаті, сповнені більш або менш прихованих «грандіозних ідей». Знайшовши потрібну їм жінку, вони почуваються в безпеці, на вершині світу, а тому можуть проявляти свої емоції і шарм, через що нерідко вводять в оману. Та, якщо з часом жінка

не виправдовує їхніх фантастичних сподівань, починаються конфлікти і з'являється почуття образи. Якщо жінка повсякчас не захоплюється таким чоловіком, заявляє про права на власне життя, якщо їй хочеться, щоб її саму любили і захищали, і в найскладніших випадках — якщо вона не бажає миритися з його амурними походеньками (чи навіть захоплюватися ними), чоловік відчуває глибоку образу й розчарування. А відтак зазвичай раціоналізує ці відчуття, гадаючи, що жінка «його не любить», вона «егоїстка» або «надто владна».

Будь-який брак такої любові — любові матері до її милої дитини — сприймається як доказ нелюбові. Такі чоловіки зазвичай плутають свою афектовану поведінку, бажання подобатися зі справдешньою любов'ю, а тому роблять висновок, що до них ставляться вельми несправедливо; вони переконані, що кохають партнерку дуже сильно, й гірко скаржаться на те, що вона така невдячна.

В окремих випадках — але досить рідко — особистість, яка зосереджена на образі матері, може функціонувати без серйозних розладів. Якщо мати дійсно «любила» цього чоловіка, захищаючи над усяку міру (можливо, була занадто владною, але не деструктивною), і якщо він знайде дружину такого самого типу, як і його матір, та його особливі таланти дозволять йому використовувати

свій шарм і змушувати інших ним захоплюватися (як це іноді трапляється з успішними політиками), тоді він буде «гарно пристосованим» у соціальному сенсі, хай навіть і не досягне вищого рівня зрілості. Та за менш сприятливих умов — і здебільшого вони є саме такими — його любовне життя (а може, й життя загалом) перетвориться на серйозне розчарування; коли така особистість самотня, виникають конфлікти, і часто — відчуття сильної тривоги та депресія.

За умов серйознішої форми патології прив'язаність до матері є глибшою і більш ірраціональною. Якщо говорити символічно, на цьому рівні в людини з'являється бажання повернутися не в материні обійми, у яких почуваєшся в безпеці, не до грудей, що тебе вигодовують, а до її всеохопного — і всепоглинального — лона. Якщо природа здорового глузду полягає в тому, щоб вирости з цього лона й піти у світ, то для серйозних психологічних розладів людини характерним є її прагнення повернутися в це лono, щоб воно увібрало її в себе і захистило від життя.

Така причеплива ідея зазвичай виникає щодо матерів, які «поглинають» і руйнують дітей своєю поведінкою. Іноді вони роблять це в ім'я любові, подекуди — заради обов'язку. Такі матері прагнуть утримати дитину, підлітка, дорослого чоловіка всередині себе: він повинен дихати через неї, він не має права на любов — хіба що на поверхо-

вому сексуальному рівні, пригноблюючи всіх інших жінок; не має права на свободу й незалежність, а отже, є вічним калікою або злочинцем.

Ця материнська риса — безжальне поглинання — є негативним аспектом образу матері. Мати дає життя і може його забрати. Вона здатна відродити і зруйнувати, може творити дива любові — і водночас ніхто не здатен завдати такого болю, як мати. Ці два протилежні аспекти можна часто простежити в релігійних образах (наприклад, індійська богиня Калі) та у символіці сновидінь.

Іншу форму невротичної патології можемо спостерігати у випадках сильної прив'язаності до батька.

Насамперед ідеться про чоловіка, матері якого були притаманні холодність і байдужість, тоді як його батько (частково через холодне ставлення дружини) зосереджував усю свою увагу на синові. Він «хороший батько», але водночас владний. Коли поведінка сина його задовольняє, він хвалить його, тішить подарунками, радіє; якщо ж син не виправдовує сподівань, батько віддаляється від нього або ж сварить. У сина, для якого любов батька є однією-єдиною, розвивається рабська прив'язаність до нього. Головна мета його життя — радувати батька, і, коли йому це вдається, він почувається щасливим, задоволеним, перебуває у безпеці. Та щойно він припускається помилки, зазнає поразки чи не задовольняє

батька, як одразу відчувається виснаженим, знехтуваним, таким, що не заслуговує на любов. Пізніше у своєму житті цей чоловік знову ж таки намагатиметься знайти образ батька, з яким зможе встановити аналогічний зв'язок. Усе його життя перетвориться на низку злетів і падінь залежно від того, чи пощастить йому заслужити батькове схвалення. Такі чоловіки часто успішно будують свою кар'єру. Вони сумлінні, надійні, з ними легко працювати, якщо «батько», котрого вони обрали, розуміє, як ними керувати. Проте у стосунках із жінками такі чоловіки зазвичай залишаються холодними й чужими. Жінка не має для них особливої ваги, зазвичай вони ставляться до неї доволі зневажливо, ховаючи це за маскою «батьківської турботи про маленьку дівчинку». Спочатку такий чоловік може вразити жінку своїми чоловічими якостями, однак із часом він перетворюється на джерело розчарувань. Одружившись із таким чоловіком, жінка починає розуміти, що її доля — відігравати другорядну роль, оскільки першість належить образу «батька», який завжди присутній у житті її обранця. Так і буде, якщо не виявиться, що жінка також сильно прив'язана до свого батька, а отже, її цілком задовольняє те, що чоловік ставиться до неї як до примхливої дитини.

Ще складніший тип невротичного розладу в любові має за основу іншу ситуацію в родині —

коли батьки не кохають одне одного, але намагаються стримуватися й не сваритися, а також придушують будь-які прояви незадоволення. Водночас через таке відчуження втрачається безпосередність у їхніх стосунках із дітьми. Маленька дівчинка відчуває цю атмосферу «коректності», яка ніколи не сприяє близькості в її взаєминах із матір'ю чи батьком, а тому вона почувається спантеличеною і наляканою. Вона ніколи не знає, що відчувають або ж думають її батьки; в такій атмосфері завжди є елемент невідомого, загадкового. Як наслідок, дівчина поринає у світ, що його створює сама: фантазує, віддаляється від інших — і зберігає таку настанову в майбутніх любовних стосунках.

Понад те, таке відчуження спричиняє розвиток глибокої тривоги, брак відчуття опори у світі — і нерідко призводить до мазохістських уподобань як єдиного джерела сильних переживань. Таким жінкам часто хочеться, аби чоловік улаштував сцену чи скандал замість того, щоб поводитися нормально й розсудливо, оскільки це принаймні зможе полегшити їхнє напруження та відчуття страху. Нерідко такі жінки підсвідомо спонукають чоловіка до такої поведінки, щоб покласти край болючому очікуванню афективного нейтралітету.

Наступні сторінки книги присвячено опису інших форм ірраціональної любові, які трапляються найчастіше. Разом із тим ми не аналізувати-

мемо особливих чинників дитячого розвитку, на яких вони ґрунтуються. Досить поширена форма псевдолюбові, яку часто переживають (а ще частіше її описують у книжках і змальовують у фільмах) як «велике кохання», — це ідолопоклонницька любов. Якщо особистість досягла того рівня, на якому вона здатна усвідомити себе, своє «я», що ґрунтується на плідному розвитку її власних сил, вона схильна до «поклоніння» своєму обранцеві. Така особистість відчужена від власних сил — і спрямовує їх на кохану людину, перед котрою схиляється, як перед *summit bonum*¹, носієм усієї любові, світла, благословення. У процесі особистість позбавляє себе відчуття сили, розчиняється в коханій людині замість того, аби віднайти себе. Оскільки зазвичай жодна людина не здатна виправдовувати сподівання свого шанувальника впродовж тривалого часу, розчарування не забариться, і щоб із ним упоратися, людина починає шукати іншого ідола — це може тривати довіку.

Характерним для такого типу ідолопоклонницької любові є те, що спочатку вона напрочуд інтенсивна, розвивається дуже стрімко. Таку любов часто зображають як істинну, велике кохання; та хоч вона і є ілюстрацією сили й глибини любові, насправді ж уособлює тільки «голод» і розпач ідолопоклонника. Годі вже й казати про

¹ Найвище благо (лат.). (Прим. перекл.)

те, що нерідко двоє людей знаходять одне одного у взаємному поклонінні, іноді — в окремих випадках — їхня любов репрезентує *folie deux*¹.

Інша форма псевдолюбові — це та, яку можна назвати *сентиментальною*. Її суть полягає в тому, що любов можна переживати тільки у своїх фантазіях, а не в стосунках із реальною людиною тут і тепер. Найбільш поширеною її формою є сурогатне задоволення від любові, яке відчуває «споживач» фільмів про кохання, журнальних історій і любовних пісень. За їхньою допомогою людина може задовольнити всі несправджені бажання любові, єдності та близькості. Чоловік або жінка, які неспроможні зруйнувати стіну відчуження у своїх взаєминах із партнером, розчулюються до сліз, коли бачать на екрані щасливу або нещасливу історію кохання якоїсь пари. Для багатьох подружжів такі історії — єдина можливість відчутти любовне переживання — не одне до одного, а спільне — і тут вони лише спостерігають за «коханням» інших. Поки любов залишається фантазією, вони її відчувають, але щойно повертаються до реальних стосунків двох живих людей — одразу ціпеніють.

Іншим проявом сентиментальної любові є її перенесення в часі. Подружжя можуть розчулювати спогади про їхнє кохання в минулому —

¹ Взаємне божевілля (фр.). (Прим. перекл.)

попри те, що коли минуле було сьогодніням, вони не відчували любові одне до одного, — або ж фантазії про майбутнє кохання. Скільки заручених або щойно одружених пар мріють про блаженство любові в майбутньому, тоді як саме зараз — живучи разом — вони вже почали набридати одне одному? Така тенденція співвідноситься із загальними переконаннями, що притаманні сучасній людині. Вона живе минувшиною або майбуттям, але не сьогодніням. Її переслідують щемливі спогади про дитинство і матір — або ж вона сповнена щасливих планів на майбутнє. Байдуже, відчуває вона любов, беручи участь у «нереальному» досвіді інших, а чи це відчуття переноситься в минуле або майбутнє, така ідеалізована й відчужена форма любові слугує наркотиком, що вгамовує страждання від реальності, самоту і відрубність індивіда.

Ще одна форма невротичної любові проявляється у використанні *проективних механізмів* з метою уникнути власних проблем — натомість людина починає звертати увагу на вади й дошкульні місця «коханого» чи «коханої». За таких умов особи поводяться подібно до груп, націй чи релігій. Вони помічають найменші недоліки іншої людини і водночас блаженно не відають, що мають власні, бо надто заклопотані, намагаючись звинуватити чи вдосконалити іншого. Якщо так поводяться двоє — а так зазвичай і трапляється, — любовні стосунки перетворю-

ються на взаємну проекцію. Якщо я надто владний, нерішучий або жадібний, то звинувачуватиму в цьому свого партнера і, залежно від мого характеру, прагнутиму його «вилікувати» або покарати. Водночас інша людина робитиме те саме, а тому обом вдається ігнорувати власні проблеми. Отже, в них немає потреби робити кроки, що допомогли б їм розвиватися далі.

Іншою формою такої проекції є перенесення власних проблем на своїх дітей. Передусім таке перенесення найчастіше передбачає, що людина бажає чогось і своїй дитині. У таких випадках бажання для дітей переважно є перенесенням власних життєвих проблем на життя дитини. Відчуваючи, що її життя позбавлене сенсу, людина намагається наповнити сенсом життя своїх дітей. Але вона приречена на поразку — і щодо себе, і щодо дітей. Щодо себе — бо проблему існування можна розв'язати виключно самотійно, не уповноважуючи інших; щодо дітей — бо такій людині бракує якостей, конче потрібних, щоб зорієнтувати дитину в самотійному пошуку відповідей. Діти стають об'єктами проекцій і тоді, коли потрібно розірвати нещасливий шлюб. У такій ситуації запасний аргумент батьків: вони не можуть розлучитися, бо тоді позбавлять дітей щастя жити у єдиній родині. Утім, будь-яке детальніше дослідження засвідчить, що напружена й нещаслива атмосфера «єдиної родини» заподіє дитині

набагато більше шкоди, ніж відкритий розрив — завдяки останньому вони принаймні зрозуміють, що одним сміливим рішенням людина здатна покласти край нестерпній ситуації.

Тут варто звернути увагу на ще одну поширену помилку. Те, що любов обов'язково означає відсутність конфліктів, — це ілюзія. Подібно до того як люди звикли вірити в те, що болю й смутку слід уникати за будь-яких обставин, вони також переконані, що любов не передбачає жодних суперечок. І вони знаходять докази на користь цієї ідеї в тому, що суперечки навколо них призводять виключно до деструктивних змін, що аж ніяк не дають користі жодному з учасників конфлікту. Та насправді причина криється в тому, що для більшості людей суперечки є фактично спробами уникнути *справжніх* конфліктів. Це розбіжності думок щодо незначних або поверхневих питань, які за своєю природою не здатні прояснитися чи вирішитися. Справжні конфлікти між двома людьми, які не допомагають ховатися чи створювати проекцію, ті, що їх людина переживає на глибокому рівні внутрішньої дійсності, до якої вони належать, не є деструктивними. Вони ведуть до ясності, створюють катарсис, із якого двоє людей виходять із новими знаннями і силами. Це ще раз підкреслює все, про що ми вже говорили раніше.

Любов можлива тільки тоді, коли двоє людей спілкуються одне з одним на найглибшому рівні

свого існування, відтак кожен із них пізнає себе на цьому ж таки рівні. Тільки в цьому «глибинному досвіді» існує людська реальність, життєві сили, основа для любові. Любов, яку відчують у такий спосіб, — це постійний виклик. Це не місце для відпочинку, це рух уперед, зростання, спільна праця; байдуже, що переважає в таких стосунках — гармонія чи конфлікт, радість чи смуток, — вони є другорядними в порівнянні з важливим фактом, що двоє людей пізнають себе з глибини свого існування, що вони є одним цілим, бо й самі цілісні, а не тікають від себе. Є тільки один доказ наявності любові: глибина стосунків, життєлюбство і сили кожного. Це і є той плід, за яким можна впізнати любов.

Подібно до того як автомати не здатні любити одне одного, вони неспроможні любити й Бога. *Руйнування любові до Бога* сягнуло того ж таки рівня, що й руйнування любові до людини. Цей факт, поза сумнівом, суперечить ідеї, що в цю епоху ми є свідками відродження релігії. Жодне інше твердження ще не було настільки далеким від істини. Те, що ми спостерігаємо (хоч є й певні винятки), — це регресія до ідоловірського розуміння Бога, трансформація любові до Нього у стосунки, що є характерними для структури відчуженої особистості. Повернення до язичницького розуміння Бога легко простежити. Люди відчують тривогу, їм бракує принципів

та віри; вони усвідомлюють, що не мають мети в житті, окрім того, щоб просто рухатися вперед, а тому й далі залишаються дітьми й сподіваються на те, що батько чи мати прийдуть на допомогу, якщо вони її потребуватимуть.

Дійсно, в релігійних культурах — подібних до тих, що існували в Середньовіччі, — звичайна людина також сприймала Бога як батька чи матір, які їй допоможуть. Та водночас вона сприймала Його серйозно — зокрема в тому значенні, що найвищою метою її життя було жити згідно з Божими заповідями, вважати «спасіння» своєю головною турботою, — у порівнянні з ним усі інші види діяльності були другорядними. Сьогодні ж таких прагнень годі й шукати. Повсякденне життя не має нічого спільного з будь-якими релігійними цінностями. Воно присвячене боротьбі за матеріальні блага, успіхові на ринку особистостей. Принципи, що на них ґрунтуються наші світські клопоти, сповнені байдужості й самозакоханості (останнє часто називають «індивідуалізмом» чи «особистою ініціативою»). Людину справді релігійної культури можна порівняти з восьмирічною дитиною, яка потребує допомоги батька і водночас починає втілювати знання й принципи, здобуті від нього, у своє життя. Сучасна людина швидше схожа на трирічного малюка, який плаче за батьком, коли його потребує, а в інших випадках — коли грається — є досить-таки самостійним.

Із цього погляду, у своїй інфантильній залежності від антропоморфного образу Бога, не намагаючись змінити своє життя згідно з Божими заповідями, ми близькі радше до первісного язичницького племені, аніж до релігійної культури Середньовіччя. З іншого боку, наша релігійна ситуація демонструє нові риси, що є характерними виключно для сучасного західного капіталістичного суспільства. Тут можна знову пригадати попередні твердження цієї книги. Сучасна людина перетворила себе на товар: вона сприймає свою життєву енергію як інвестицію, завдяки якій можна мати найбільший зиск, зважаючи на її позицію та ситуацію на ринку особистостей. Вона відчужена від самої себе, своїх побратимів та природи. Головна її мета — вигідно обмінюватися своїми вміннями, знаннями й собою, власним «особистим набором» з іншими, які так само зацікавлені в чесному й вигідному обміні. Життя не має іншої мети, крім тієї, щоб просто рухатися вперед; жодних принципів, окрім тих, що притаманні вигідному обміну; жодного задоволення, крім того, що його забезпечує споживання.

То яке значення матиме поняття Бога за таких обставин? Його первісне релігійне значення перетворюється на таке, що пасує відчуженій культурі успіху. У релігійному відродженні, яке спостерігаємо останнім часом, віра в Бога обернулася

на психологічне знаряддя, що допомагає краще пристосуватися до конкурентної боротьби.

Релігія разом із самонавіюванням та психотерапією допомагає людині і в бізнесі. У 1920-х роках люди ще не зверталися до Бога з метою «вдосконалити особистість». Бестселер Дейла Карнегі — книга «Як здобувати друзів і впливати на людей» (*How to Win Friends and Influence People*) — розкривала питання на суворо світському рівні. Роль, що її відігравала книжка Карнегі в ті часи, зараз відіграє найпопулярніший бестселер сучасності — «Сила позитивного мислення» (*The Power of Positive Thinking*) преподобного Нормана Вінсента Піла. У цій релігійній книзі автор навіть не ставить питання про те, чи співвідноситься наше прагнення до успіху з духом монотеїстичної релігії. На противагу, цю найвищу мету не ставлять під сумнів, а віра в Бога й молитва рекомендовані як засоби, що покращують здатність людини досягати успіху. Подібно до того як сучасні психіатри радять працівнику бути щасливим, аби приваблювати більше клієнтів, деякі священники рекомендують любити Бога, щоб досягти успіху. «Зробіть Бога своїм партнером» — це означає перетворити його на бізнес-партнера, а не об'єднатися з Ним у любові, істині й справедливості. Подібно до того як братню любов замінила байдужа чесність, Бог обернувся на далекого генерального директора

компанії «Всесвіт Inc.»: ти знаєш, що він десь там, він собі керує справами (хоча, можливо, вдалося б упоратись і без нього), ти ніколи його не бачиш, однак визнаєш його верховенство, коли «граєш свою роль».

IV. Втілення любові на практиці

Ми розглянули теоретичний аспект мистецтва любові, і тепер перед нами постає ще складніша проблема — *втілення цього мистецтва на практиці*. Чи можна навчитися застосовувати мистецтво на практиці в інший спосіб, аніж практикувати його?

Цю проблему ускладнює й те, що сьогодні більшість людей (а отже, більшість читачів цієї книги) сподіваються, що їм дадуть точні інструкції на кшталт «як зробити це власноруч», тобто в нашому випадку це означає, що їх навчать любити. Боюся, що кожного, хто почне читати цей останній розділ із такими сподіваннями, спіткає велике розчарування. Любов — це особистий досвід, якого кожен може набути самостійно і для самого себе. Насправді навряд чи є хтось, хто не мав би такого досвіду принаймні в зародковому стані — як дитина, підліток, дорослий. Усе, що може нам дати обговорення щодо втілення любові на практиці, — це розгляд передумов мистецтва любові, підходів до нього — і власне

практичного застосування тих передумов і підходів. Шлях до цієї мети можна пройти виключно самотійно, й обговорення завершиться, перш ніж буде зроблено вирішальний крок. Однак я переконаний, що обговорення підходів буде корисним для тих, хто прагне опанувати це мистецтво, — принаймні для тих, хто звільнив себе від очікування «інструкцій».

Утілення будь-якого мистецтва на практиці передбачає низку певних загальних вимог, і загалом байдуже, з чим ми маємо справу: з теслярством, медициною чи мистецтвом любові. По-перше, практика будь-якого мистецтва потребує *дисципліни*. Я ніколи не зможу досягти успіху в будь-якій справі, якщо мені бракуватиме дисципліни в моїх заняттях: те, що я роблю, коли «маю настрій», може бути гарним і приємним хобі, але я ніколи не стану професіоналом у цьому виді мистецтва. Утім, проблема полягає не тільки в дисциплінованості в певному мистецтві (скажімо, в щоденній практиці протягом певної кількості годин), а в дисципліні всього життя людини. Хтось може подумати, що для сучасної людини немає нічого легшого, ніж навчитися дисципліни. Хіба ж вона не працює щоденно по вісім годин поспіль на рутинній роботі, підкоряючись суворій дисципліні? Та насправді сучасній людині дуже бракує самодисципліни, коли йдеться не про роботу. Коли вона не працює, їй хочеться

лінуватися, їй імпонує недбальство або ж — якщо дібрати приємніше слово — така людина прагне «розслабитися». Таке прагнення до лінощів значною мірою є реакцією на монотонність життя. Тільки тому, що людину змушують щодня працювати по 8 годин, витратити свою енергію на досягнення чужих цілей у спосіб, що їй не притаманний, але визначений ритмом праці, вона зчиняє бунт — і він набуває форми дитячого потурання власним бажанням. На додачу, у своїй боротьбі проти авторитарності людина втрачає довіру до будь-якої дисципліни — як до ірраціональної, що її накидає керівник, так і до раціональної, яку запроваджує сама. Проте без такої дисципліни життя стає розхристаним, хаотичним, у ньому бракує зосередженості.

Навряд чи треба доводити, що *зосередженість* є неодмінною умовою, коли йдеться про опанування якогось мистецтва. Це чудово розуміє кожен, хто будь-коли намагався оволодіти мистецтвом. Та в нашому суспільстві зосередженість трапляється навіть рідше, ніж самодисципліна. На противагу, наша культура спонукає до розсіяного способу життя, якому бракує зосередженості, — такої моделі раніше не існувало. Ви робите безліч справ одночасно: читаете, слухаете радіо, теревените, курите, їсте, п'єте. Ви перетворюєтеся на споживача з відкритим ротом, готового ковтати все підряд — картини, алко-

гольні напої, знання. Брак зосередженості особливо помітний, коли нам важко залишатися наодинці із собою. Більшість людей просто не можуть сидіти спокійно і при цьому не розмовляти, не курити, не читати або не пити чогось. Вони починають нервувати і метушитися — їм треба щось робити ротом або руками. (Одним із симптомів браку зосередженості є куріння — воно залучає руки, рот, очі та ніс.)

Третім чинником є *терплячість*. Знову ж таки, кожен, хто намагався опанувати мистецтво, знає: для того щоб чогось досягти, потрібна терплячість. Той, хто хоче мати швидкі результати, мистецтва не опанує. Утім, сучасній людині бути терплячою так само непросто, як і бути дисциплінованою чи зосередженою. Уся наша індустріальна система пропагує щось зовсім протилежне — поспіх. Усі наші машини розробляють так, щоб досягти максимальної швидкості: автомобіль чи літак доставляють нас до місця призначення — що хутчіш, то краще. Обладнання, що може виготовити ту саму кількість продукції удвічі швидше — удвічі краще, ніж старе, яке працює повільніше. Звісно, на це є важливі економічні причини. Одначе за таких умов, як і в багатьох інших галузях, людські цінності визначаються економічними цінностями. Що добре для машин — добре для людини. Логіка саме така. Сучасна людина переконана, що втрачає щось — час, — якщо не працює швидко; проте,

маючи вільний час, вона й гадки не має, що з ним робити — хіба що гайнувати.

І нарешті ще однією умовою опанування будь-якого мистецтва є *максимальне зацікавлення* цим опануванням. Учень ніколи не зможе ним оволодіти, якщо мистецтво не буде для нього найважливішою справою. У найкращому разі він залишиться вправним дилетантом, але ніколи не стане професіоналом. Така умова є необхідною для мистецтва любові так само, як і для будь-якого іншого мистецтва. Утім, скидається на те, що саме в мистецтві любові (у порівнянні з іншими видами мистецтв) у співвідношенні професіоналів і дилетантів переважають останні.

Беручи до уваги загальні умови опанування мистецтва, варто зауважити ще дещо. Мистецтво не починають вивчати безпосередньо — його радше вивчають побічно. Перше ніж узятися до мистецтва, людина мусить вивчити численну кількість інших — на позір абсолютно не пов'язаних із ним — речей. Учень теслі спершу вчиться стругати дерево; той, хто вчиться грати на фортепіано, спочатку грає гама; хто хоче опанувати японське мистецтво стрільби з лука, той починає з дихальних вправ¹. Якщо хтось прагне

¹ Уявлення про те, як зосередженість, дисципліна, терплячість і зацікавлення можуть сприяти опануванню мистецтва, читачі можуть дістати з книги «Дзен у мистецтві стрільби з лука» (*Zen in the Art of Archery*, by E. Herrigel, Pantheon Books, Inc., New York, 1953).

стати професіоналом у певному мистецтві, він мусить присвятити останньому все своє життя або ж принаймні встановити між ними зв'язок. Особистість перетворюється на інструмент мистецтва — і вона має бути відповідною, зважаючи на специфічні функції, що їх має виконувати. Коли йдеться про мистецтво любові, це означає, що кожен, хто прагне стати «майстром», мусить почати із *втілення* дисципліни, зосередженості й терплячості в будь-який момент свого життя.

Як привчити себе до дисципліни? На це запитання набагато легше було б відповісти нашим дідам. Вони радили рано прокидатися, не перейматися непотрібними розкошами, сумлінно працювати. Такий тип дисципліни мав очевидні недоліки. Вона була неухильною й авторитарною, зосереджувалася довкола таких чеснот, як невибагливість та ощадливість, і здебільшого була ворожою до життя. Та в результаті такої дисципліни зростала тенденція, що передбачала підозріле ставлення до будь-якої дисципліни. Щоб компенсувати монотонний спосіб життя за умов восьмигодинного робочого дня, людина проводила решту часу абсолютно недисципліновано, дозволяючи собі лінуватися. Прокидатись о тій самій порі, регулярно присвячувати певний час таким заняттям, як медитація, читання, музика, прогулянки, не гаяти

часу (або ж витратити мінімум) на те, що допомагає втекти від дійсності, скажімо, на детективи чи перегляд фільмів, не переїдати й не пити понад міру — усі ці правила очевидні й прості. Утім, важливо, щоб дисциплінованість не перетворювалася на правило, що його накидає людині зовнішній світ, це має бути вияв її власної волі; дисципліна має давати задоволення, і поступово людина звикатиме до такої поведінки. І коли вона припинить так поводитися, їй цього бракуватиме. Одним із невдалих аспектів західної концепції дисципліни (як і будь-якої іншої чесноти) є те, що дисциплінованість сприймають як щось болісне — і тільки коли тобі неприємно, це насправді «добре» для тебе. На Сході вже давно усвідомили: те, що добре для людини — її тіла і душі, — має бути приємним, навіть якщо спочатку знадобиться подолати певні труднощі.

Ще важче в нашій культурі зосереджуватися — скидається на те, що в ній усе опирається такій здатності. Щоб навчитися зосереджуватися, слід зробити важливий крок — навчитися бути на самоті і водночас не читати, не слухати радіо, не курити й не пити. І справді, вміння зосереджуватися означає здатність бути наодинці із собою — а це вміння є обов'язковою умовою для любові. Якщо я прив'язаний до іншої людини, бо втратив ґрунт під ногами, він

або вона може мене врятувати, одначе такі стосунки не матимуть із любов'ю нічого спільного. Дивовижно, але саме здатність бути на самоті є умовою для здатності любити. Хто спробує побути наодинці із собою, той зрозуміє, наскільки це непросто. Його огорне неспокій, він почне метушитися — може з'явиться відчуття глибокої тривоги. Він намагатиметься виправдати своє небажання продовжувати такі заняття, гадаючи, що вони не мають жодної цінності, що це дурниці, гайнування часу і таке інше. А ще помітить, що в нього починають з'являтися різні думки, які ним оволодівають. Він почне міркувати про подальші плани на цей день, про складність роботи, яку треба виконати, про те, куди піти увечері або ще про безліч речей, що ними заповнюватиме мозок замість дозволити йому очиститися. Було б незле виконувати кілька простих вправ — наприклад, сісти в розслабленій позі (вона не повинна бути ні недбалою, ані напруженою), заплющити очі й уявити білий екран, а потім спробувати відігнати всі нав'язливі картинки і думки та пильнувати дихання. Не думати про нього й не силувати — а просто стежити за ним, відчувати його; потім спробувати відчутти своє «я». Мое «я» — це власне я, ядро моїх сил, творець мого світу. Цю вправу на зосередження варто виконувати щоранку — принаймні протягом двадцяти хвилин

(а по змозі — довше) — і щовечора, перш аніж лягти спати¹.

Окрім таких вправ, треба навчитися зосереджуватися на всьому, що ви робите: чи то слухаєте музику, читаете книгу, говорите з кимось, чи навіть милуєтеся краєвидом. Тільки те, що ви робите саме в цю мить, і є важливим, отож треба віддаватися цій справі повністю. Коли людина зосереджена, насправді байдуже, що вона робить; важливі й неважливі речі створюють новий вимір дійсності, бо на них спрямовано всю увагу. Щоб навчитися зосереджуватися, слід по змозі уникати банальних розмов — себто таких, що не є «справжніми». Якщо двоє людей говорять про те, як росте дерево, яке вони обоє знають, про смак хліба, що його щойно скуштували разом, або ж про спільний робочий досвід — така розмова є доречною за умови, що вони дійсно відчувають її предмет, а не теревенять побіжно. З іншого боку, розмова може стосуватися політичних чи релігійних аспектів і водночас бути банальною — саме так і трапляється, коли двоє людей вживають фрази-кліше,

¹ На Сході існує чимало таких теорій і практик — особливо в індійських культурах. Проте останнім часом шляхи до досягнення цієї мети презентують і на Заході. На мою думку, найбільш показовою є школа Гіндлера, завдання якої — навчити людину відчувати власне тіло. Для кращого розуміння його методу пор. також працю Шарлотти Селвер, її лекції та курси у «Новій школі» (New School) в Нью-Йорку.

коли розмова не йде від серця. Тут я хочу додати, що важливо уникати не тільки порожніх балачок, а й поганої компанії. Для мене «погана компанія» — це не тільки розпусні й деструктивні люди, яких варто уникати через їхній отруйний і гнітючий вплив. Тут також ідеться про товариство «зомбі» — людей, чия душа мертва, хоч тіло живе; людей із тривіальними думками і балачками, які теревенять замість розмовляти, висловлюють шаблонні думки замість мислити. Утім, уникнути товариства таких людей вдається не завжди — і це не завжди потрібно. Якщо ваша реакція відрізнятиметься від тієї, що на неї чекатимуть, — тобто це будуть не банальності та кліше, а відвертість і людяність — часто можна побачити, як такі люди змінюють свою поведінку, і цьому нерідко сприяє подив від того, чого вони не чекали.

Коли йдеться про стосунки з іншими людьми, вміння зосереджуватися означає вміння слухати. Більшість людей слухають інших — і навіть дають їм поради — не слухаючи. Вони не сприймають слів іншої людини серйозно — і несерйозно ставляться до власних слів у відповідь. Як наслідок, вони втомлюються від такої розмови. Їм здається, що якщо вони слухатимуть уважніше, то ще дужче втомляться. Та насправді все навпаки. Будь-яка діяльність — якщо на ній зосередитися — збуджує людину (хоча пізніше

вона відчуватиме природну і корисну втому), а коли увагу розпорошено — людина почувається сонною і водночас їй буває складно заснути наприкінці дня.

Зосереджуватися означає жити тут і тепер, і коли щось робиш, не думати про те, що тобі треба зробити пізніше. Те, що люди, які люблять одне одного, мають уміти зосереджуватися навіть більше, ніж інші, — очевидний факт. Вони мусять навчитися близькості, не втікаючи одне від одного у різний спосіб, як це часто трапляється. Спочатку навчитися зосереджуватися буде непросто — здаватиметься, що цієї мети взагалі годі досягти, не кажучи вже про те, що вона потребує терплячості. Якщо людина не розуміє, що для всього є свій час, і прагне прискорити події, тоді їй справді ніколи не вдасться зосередитися — і в мистецтві любові теж. Щоб зрозуміти, що таке терплячість, варто поспостерігати за малюком, який вчиться ходити. Він падає, падає знову й знову, але все одно не відмовляється від нових спроб — і з кожним разом робить це краще, аж доки одного дня просто не піде — і не падаючи. Уявіть, чого могла б досягти доросла людина, якби вона мала дитячу терплячість і зосереджувалася на тому, що для неї справді важливо!

Не можна навчитися зосереджуватися, якщо не відчуваєш самого себе. Що це означає? Треба

повсякчас про себе думати, «аналізувати» себе — чи як? Якби нам потрібно було пояснити, що означає відчувати машину, це видалося б доволі просто. Скажімо, будь-який водій відчуває свій автомобіль. Він помічає навіть найменший незвичний шум, майже неловимі зміни в роботі двигуна. Так само водій відчуває зміни на поверхні дороги, рух машин попереду й позаду. Утім, він *не думає* про всі ці чинники; його свідомість перебуває у стані «розслабленої пильності», він відкритий до всіх можливих змін у ситуації, на якій зосереджується, — а це безпечне керування автомобілем.

Якщо ми розглянемо ситуацію з позиції чутливості до іншої людини, то знайдемо яскравий приклад у тому, наскільки мати чутлива до своєї дитини та як вона реагує на її потреби. Вона помічає зміни на її тілі, її потреби й тривоги ще до їхніх проявів. Мати прокидається, коли її дитина плаче, тоді як будь-який інший гучний звук не здатен її розбудити. Усе це означає, що вона чутлива до проявів життя дитини; вона не тривожиться, не непокоїться, а просто перебуває у стані пильної рівноваги, сприймаючи будь-який важливий сигнал від дитини. Так само людина може бути чутливою до самої себе. Наприклад, ви відчуваєте втому чи пригнічення і замість того, щоб поринати в ці відчуття або підживлювати їх депресивними думками, які завжди

напоготові, запитайте себе: «Що трапилось? Чому я такий пригнічений?» Те саме варто робити, коли ви помічаєте, що сердитесь або дратуєтеся, схильні до фантазій чи інших видів діяльності, що допомагають «утекти» від дійсності. Важливо усвідомлювати це в кожному конкретному випадку, не раціоналізувати ці явища в тисячу й один спосіб; ба більше — треба бути відкритими до власного внутрішнього голосу, який підкаже — і часто відразу — чому ви стривожені, засмучені чи роздратовані.

Пересічна людина є чутливою до фізіологічних процесів: вона помічає зміни в організмі чи навіть найменші прояви болю. Таку чутливість до власного тіла розвинути легко, бо ж більшість людей чудово знає, що означає гарне самопочуття. Подібної чутливості до душевних переживань набути непросто, бо зазвичай люди не знають нікого, хто «функціонував» би оптимально. Вони вважають психічний стан своїх батьків і родичів, соціуму, в якому народилися, за норму — і доки не відрізняються від них, почувуються цілком нормальними, і їм нецікаво за чимось спостерігати. Наприклад, є чимало людей, які ніколи не бачили того, хто справді любить, або ж цілісну, сміливу, зосереджену особистість. Цілком очевидно: щоб навчитися відчувати самого себе, людина повинна мати перед собою образ повної, здорової життєдіяльності. Та як

набути такого досвіду, якщо його бракувало в дитинстві або ж пізніше? Поза сумнівом, простої відповіді на це запитання годі й шукати, проте воно вказує на одне слабе місце в нашій системі виховання.

Навчаючи когось знань, ми не звертаємо уваги на той тип навчання, що є вкрай важливим для людського розвитку: таке навчання можливе виключно за присутності зрілої люблячої особистості. У попередні епохи нашої власної культури, а також у Китаї та Індії, найбільше цінували людину з непересічними духовними якостями. Навіть власне вчитель не був виключно (або навіть передусім) джерелом інформації — його функція полягала в тому, щоб передавати певні людські настанови. У сучасному капіталістичному суспільстві — і те саме можна сказати про російську комуністичну систему — люди, якими захоплюються та яких прагнуть наслідувати, є будь-ким, та аж ніяк не носіями видатних душевних якостей. На увагу суспільства зазвичай заслуговують особи, завдяки котрим пересічна людина відчуває сурогатне задоволення. Зірки кіно, радіоведучі, журналісти, важливі представники уряду й бізнесу — всі вони є прикладами до наслідування. Головна риса, яка допомагає їм виконувати таку функцію, — це те, що вони вміють створювати новини. Одначе ситуація не видається геть безнадійною. Якщо розглянути той

факт, що така людина, як Альберт Швейцер, змогла стати відомою у Сполучених Штатах, якщо побачити безліч можливостей познайомити нашу молодь із сучасними й історичними особистостями, які доводять, чого людина може досягти власне як людина, а не як артист (у широкому сенсі цього слова), якщо пригадати видатні твори літератури й мистецтва всіх епох, є гарна нагода створити образ нормальної людської діяльності, а отже, навчитися відчувати таку діяльність, що є патологічною. Якщо нам не вдасться зберегти образ зрілого життя, то постанемо перед загрозою руйнування нашої культурної традиції загалом. Ця традиція передусім ґрунтується не на тому, щоб передавати певні знання, а на тому, щоб передавати певні людські якості. Якщо прийдешні покоління більше не бачитимуть таких якостей, культура, що існує вже понад п'ять тисяч років, загине, хай навіть знання й надалі передаватимуть і розвиватимуть.

Досі ми говорили про те, чого потребуємо для втілення *будь-якого* мистецтва на практиці. Тепер я пропоную обговорити якості, що є особливо важливими для здатності любити. Зважаючи на те, що я говорив про природу любові, головною умовою досягнення любові є *подолання* власного *нарцисизму*. За наявності нарцистичної орієнтації людина сприймає як реальність тільки те, що існує всередині неї, тоді як усі

явища зовнішнього світу не становлять собою носіїв реальності — вона сприймає їх виключно з такого погляду: корисні вони для неї чи ж небезпечні. Протилежністю нарцисизму виступає об'єктивність — здатність бачити людей і речі *такими, як вони є*, і вміти відокремлювати цю *об'єктивну* картину від тієї, що її малюють власні страхи та бажання. Усі прояви психозу свідчать про крайню неспроможність бути об'єктивним. Для божевільної людини існує тільки одна реальність — та, що всередині неї, зіткана з її страхів і бажань. Вона бачить навколишній світ як низку символів свого внутрішнього світу, як власне твориво. Усі ми робимо те саме у сновидіннях. Уві сні ми є творцями подій, режисерами драм, що віддзеркалюють наші бажання та страхи (а іноді наші здогади й судження). І поки спимо, ми впевнені, що те, що бачимо уві сні, є так само реальним, як і наше сприйняття дійсності.

Божевільцеві або тому, хто спить, *абсолютно* не вдається об'єктивно сприймати зовнішній світ. Але ми всі є більш-менш божевільними чи такими, що сплять, усі ми сприймаємо світ необ'єктивно — це викривлене сприйняття спричиняє нарцистична орієнтація. Чи треба наводити приклади? Знайти їх може кожен, спостерігаючи за собою, сусідами, читаючи газети, — це дуже легко. Ці приклади відрізняються один від одного за рівнем нарцистичного викривлення реальності.

Наприклад, жінка телефонує лікарю й каже, що хоче прийти до нього на консультацію того-таки дня. Лікар відповідає, що цього дня він зайнятий, але зможе прийняти її наступного. Жінка ж заперечує: «Але лікарю, я живу в п'яти хвилинах ходьби від вашого офіса». Вона не може зрозуміти його пояснення щодо того, що така коротка відстань між ними аж ніяк не заощадить його часу. Жінка сприймає цю ситуацію в нарцистичному ключі: оскільки вона заощаджує час, то й він теж. Єдина реальність, яка для неї існує, — це вона сама.

Менш крайніми — чи, можливо, менш очевидними — є розлади, що часто трапляються в міжособистісних стосунках. Скільки батьків сприймають поведінку власної дитини з позиції її слухняності, того, чи дає вона їм задоволення, чи можуть вони нею пишатися тощо — замість того, щоб сприймати чи принаймні цікавитися тим, що відчуває сама дитина? Скільки чоловіків уявляють своїх жінок надто владними через те, що їхня прив'язаність до матері змушує їх інтерпретувати кожну вимогу як обмеження свободи? Скільки жінок вважають своїх чоловіків за недоладних чи дурних, бо ті зовсім не схожі на уявний образ лицаря в сяйливих обладунках, що вони його могли вигадати ще в дитинстві?

Коли ж ідеться про представників інших націй, брак об'єктивності є горезвісним. З кожним

днем іншу націю трактують як порочну і жорстоку, тимчасом як власна є еталоном усього доброго і шляхетного. Будь-яку дію ворога оцінюють за одним стандартом; свої ж власні дії — за іншим. Навіть добрі справи, що їх робить ворог, вважають за ознаку диявольських хитрощів, за допомогою яких нас — і весь світ — прагнуть ошукати, тоді як ми чинимо щось лихе виключно з доконечності, виправдовуючи це шляхетністю мети. І справді, якщо проаналізувати стосунки між націями так само, як і між індивідами, можна зробити висновок, що об'єктивність є винятком, а нарцистичні викривлення (значною чи меншою мірою) — правилом.

Здатність мислити об'єктивно — це *здоровий глузд*; емоційна настанова, що криється за ним, — *скромність*. Бути об'єктивним, мати здоровий глузд — це можливо тільки тоді, коли людина опанувала скромність, якщо їй пощастило піднятися над дитячими мріями про всеохопність і всемогутність.

Коли йдеться про втілення мистецтва любові на практиці, це означає таке: оскільки любов залежить від відносного браку нарцисизму, вона потребує розвитку скромності, об'єктивності та здорового глузду. Цій меті людина має присвятити все своє життя. Скромність та об'єктивність — неподільні, як і любов. Я не можу бути справді об'єктивним, коли йдеться про мою сім'ю, якщо

мені бракує об'єктивності щодо незнайомця, і навпаки. Якщо я хочу опанувати мистецтво любові, то маю прагнути до об'єктивності в будь-якій ситуації, а також інтуїтивно відчувати всі ситуації, у яких мені бракувало об'єктивності. Я мушу намагатися розрізнити моє уявлення про людину і її поведінку (що є нарцисично викривленим) та її власну реальність, яка існує незалежно від моїх інтересів, потреб і страхів. Розвинути в собі здатність до об'єктивності й здорового глузду — означає здолати половину шляху до опанування мистецтва любові, однак у цьому процесі слід зважати на кожного, з ким контактуєш. Якби хтось захотів зберегти свою об'єктивність для коханого чи коханої, гадаючи, що у стосунках із рештою світу її буде втрачено, невдовзі він зрозумів би, що зазнав поразки в обох випадках.

Здатність любити залежить від спроможності піднятися над своїм нарцисизмом, кровозмішною прив'язаністю до матері й роду; вона залежить від нашої здатності зростати, розвивати плідний напрямок у взаєминах із собою і світом. Цей процес появи, народження, пробудження потребує однієї якості, що є обов'язковою умовою, — *віри*. Практичне застосування мистецтва любові потребує практики віри.

Що таке віра? Чи мусить віра конче мати стосунок до віри в Бога або в релігійні вчення? Чи вона неодмінно протиставляється здоровому

глузду й раціональному мисленню або ж відокремлена від них? Щоб зрозуміти проблему віри, людина має навчитися розрізняти віру *раціональну* й *ірраціональну*. Щодо останньої — я розумію її як віру (в людину чи ідею), що ґрунтується на схилянні перед ірраціональним авторитетом. На противагу — раціональна віра є переконанням, що має за основу власний досвід мислення або відчуттів. Раціональна віра передусім є не просто вірою у щось, це наша впевненість і непохитність переконань. На відміну від конкретного переконання, віра становить собою рису характеру, що охоплює всю особистість.

Раціональна віра ґрунтується на плідній інтелектуальній та емоційній діяльності. Раціональна віра є важливим компонентом раціонального мислення, де вірі, здавалося б, місця немає. Як, наприклад, учений робить нове відкриття? Чи починає він виконувати дослід за дослідом, збираючи факт за фактом, не маючи жодного уявлення про те, що прагне знайти? Справді важливі відкриття в будь-якій галузі рідко роблять у такий спосіб. Так само люди не можуть дійти важливих висновків, якщо просто йдуть за своєю фантазією. Процес творчого мислення в будь-якій людській діяльності часто бере свій початок із того, що можна назвати «раціональним передбаченням», що є результатом значних попередніх досліджень, роздумів і спостережень. Якщо

науковцю вдалося зібрати досить даних чи створити математичну формулу, завдяки чому його передбачення стає ймовірним, можна сказати, що він наблизився до попередньої гіпотези. Ретельний аналіз гіпотези, який дасть змогу розгледіти заплутані моменти, і збирання даних, що свідчать на її користь, веде до появи більш адекватної гіпотези — а згодом і до її можливого включення до загальної теорії.

В історії науки є чимало прикладів віри в здоровий глузд і передбачення істини. Коперник, Кеплер, Галілей і Ньютон мали непохитну віру в здоровий глузд. Саме за це спалили Бруно, а Спіноза зазнав відлучення. Для кожного кроку — від зародження раціонального передбачення і до формулювання теорії — необхідна *віра* — віра в те, що це передбачення є раціонально вартісною метою, якої треба прагнути, віра в гіпотезу як в імовірне й доречне припущення, віра в кінцеву теорію — принаймні до того моменту, як поталанить досягти загального консенсусу щодо її цінності. Джерелом віри є власний досвід людини, її впевненість у силі думки, спостережень і суджень. Якщо ірраціональна віра — це те, що вважають істинним тільки *тому*, що такої думки дотримується більшість або ж авторитетна особа, то раціональна віра ґрунтується на власному переконанні, що має за основу продуктивне спостереження й мислення, *незважаючи* на думку більшості.

Думки й судження не єдині аспекти досвіду, в яких проявляється раціональна віра. У людських стосунках віра є невід'ємним складником будь-якої серйозної дружби чи любові. «Вірити» в іншу людину означає бути впевненим у її надійності, незмінності її чільних настанов, сутності її особистості, її любові. Це не означає, що людина не може змінювати свою думку — просто її основні мотиви залишаються незмінними, зокрема її повага до життя і гідності інших є її частиною, що не зазнає змін.

У такому самому сенсі ми віримо в себе. Ми усвідомлюємо існування свого «я», суті нашої особистості, що є незмінним і не зникає протягом усього життя, попри обставини, що зазнають змін, і не залежить від певних змін у мисленні й почуттях. Саме на цій суті, що є реальністю нашого «я», і ґрунтується наша впевненість у власній індивідуальності. Якщо ми не віримо в незмінність свого «я», наше відчуття індивідуальності перебуває під загрозою, і ми узалежнюємося від інших людей, чие схвалення формує наше відчуття індивідуальності. Лише та людина, яка вірить у себе, може бути вірною іншим, бо тільки вона може бути впевнена в тому, що в майбутньому буде достоту такою, як і тепер, а отже, відчуватиме й діятиме так само, як робить це зараз. Віра в себе — це умова нашої здатності обіцяти, а оскільки, як зауважив Ніцше,

людина визначається своєю спроможністю обіцяти, віра є однією з умов людського існування. Коли йдеться про любов, найважливіше вірити у свою власну любов — у її здатність спонукати до любові інших, у її надійність.

Інший аспект віри в людину полягає у вірі в можливість інших людей. Найелементарнішою формою такої віри є віра матері в її новонароджене дитя: в те, що воно житиме, ростиме, ходитиме й говоритиме. Утім, розвиток дитини в цьому плані є настільки передбаченим, що його очікування, здається, зовсім не потребує віри. Усе зовсім інакше, коли йдеться про можливість, які не вдається розвинути: здатність дитини любити, бути щасливою, міркувати, а також особливі вміння, таланти. Це зернята, що проростуть за наявності певних умов для їхнього розвитку, і вони можуть залишитися придушеними, якщо таких умов бракує.

Однією з найважливіших умов є те, що особа, яка має для дитини важливе значення, вірить у її можливість. Наявність такої віри дозволяє розрізняти навчання і маніпулювання. Навчати означає допомагати дитині усвідомлювати її можливість¹. Протилежним до навчання

¹ Англійське слово *education* походить від латинського *educere*, буквально це означає «вести вперед» або «виявляти те, що є потенційно наявним».

є маніпулювання, що ґрунтується на бракові віри в розвиток можливостей, а також на переконанні, що дитина розвиватиметься правильно тільки тоді, коли дорослі вкладатимуть у неї «бажане», придушуючи все «небажане». У робота не треба вірити — він усе одно неживий.

Кульмінацією віри в інших постає віра в *людство*. У західному світі прояви такої віри можна було спостерігати в юдейсько-християнській релігії, до того ж її яскраво ілюструють гуманістичні, політичні та соціальні ідеї останніх півтора десятків років. Подібно до віри в дитину, ця віра ґрунтується на тому, що за відповідних умов потенційні можливості людини допоможуть їй створити соціальний лад, що ним керують принципи рівності, справедливості й любові. Досі людині ще не вдавалося створити такий лад, упевненість у тому, що їй це вдасться, потребує віри. Подібно до всіх проявів раціональної віри, це не просто бажане мислення — така віра ґрунтується на доказах попередніх досягнень людства, а також на внутрішньому досвіді кожного індивіда, його здоровому глузді та любові.

Тимчасом як ірраціональна віра має за основу покірне схиляння перед владою, що є напрочуд сильною, всеохопною та всемогутньою, а також відмову від власних сил і могутності, віра раціональна має абсолютно протилежне підґрунтя.

Ця віра живе в нашій свідомості, бо є результатом наших власних спостережень і міркувань. Ми віримо в потенційні можливості інших, самих себе та людства тільки тоді й такою мірою, як відчули на собі розвиток наших власних можливостей, реальність зростання, силу і могутність здорового глузду й любові. *Основою раціональної віри постає продуктивність*: жити з вірою означає жити продуктивно. Отож-бо, віра у владу (у сенсі панування) і її використання є протилежністю віри. Вірити у владу, що існує, означає не вірити в розвиток можливостей, які ще не вдалося реалізувати. Це передбачення майбутнього, що ґрунтується виключно на тому, що є тут і тепер; але зрештою з'ясовується, що це груба похибка — глибоко ірраціональна у своєму оцінюванні людських можливостей та розвитку людства загалом. У владі немає раціональної віри. Є покірність владі або ж — коли йдеться про тих, хто її має, — прагнення її зберегти. Попри те що для більшості людей влада є найреальнішим досягненням, історія людства довела, що таке досягнення є одним з найбільш уразливих досягнень людини. Оскільки віра і влада є поняттями, що виключають одне одного, всі релігійні й політичні системи, які спочатку мали за підложжя раціональну віру, розпадаються та поступово втрачають свою силу, покладаючись на владу або ж вважаючи її за союзницю.

Віра потребує *мужності*, здатності ризикувати та навіть готовності прийняти біль чи розчарування. Той, хто вважає за головні умови життя добробут і безпеку, не спроможний вірити; той, хто убезпечує себе за допомогою системи захисту, за якої засобами безпеки є відстань і володіння, перетворюється на в'язня. Щоб людина могла любити і щоб любили її — необхідна мужність. Мужність надати певним цінностям особливого значення — ризикувати й ставити на них геть усе, що маєш.

Така мужність неабияк відрізняється від тієї, що про неї говорив славнозвісний хвалько Муссоліні, використовуючи лозунг «Жити в небезпеці». Його мужність — це мужність нігілізму. Її коріння лежить у деструктивному ставленні до життя, бажанні його відкинути, бо ж полюбити його не вдається. Мужність відчаю протистоїть мужності любові подібно до того, як віра у владу протистоїть вірі в життя.

Чи можна втілювати віру й мужність на практиці? Насправді прояви віри можливі в будь-який момент життя. Ми потребуємо віри, щоб виховати дитину, заснути, взятися до будь-якої справи. Але ми всі звикли до того, що маємо таку віру. А хто її не має, той потерпає від надмірної тривоги за свою дитину, від безсоння, неможливості плідно працювати; він стає підозрливим, відсторонюється від інших, бо не хоче

близькості, йому притаманна іпохондрія, він не здатен на довгострокові плани. Мати власну думку про людину — навіть якщо думка оточення або інші непередбачені обставини свідчать про зовсім інше, дотримуватися своїх переконань, хай навіть їх ніхто не підтримує, — усе це потребує віри й мужності. Вважати труднощі, невдачі й розчарування в житті за виклик, подолання якого робить нас сильнішим, а не за несправедливу кару, на яку ми не заслуговуємо, — це теж потребує віри й мужності.

Втілення віри й мужності в життя починається з дрібниць повсякдення. Спершу треба звернути увагу на те, де й коли ви втрачаєте віру, проаналізувати логічні обґрунтування, за допомогою яких пояснюється така втрата, зрозуміти, де чините, як боягуз, і знову-таки — чим це виправдовуєте. Зрозуміти, що кожного разу, коли ви зраджуєте віру, вона слабшає, і що слабшою стає, то швидше призводить до нової зради. Це зачароване коло. А тоді ви зрозумієте, що, *хоч і боїтеся, що вас не люблять, насправді всередині вас живе реальний та зазвичай несвідомий страх любити*. Любити означає зобов'язати себе без жодних гарантій, віддати себе повністю, сподіваючись, що наша любов пробудить любов у тому, кого ми любимо. Любов — це акт віри, і якщо людині бракує віри, їй бракує й любові. Чи можна сказати про практику віри більше?

Хтось, може, й зміг би — якби я був поетом або проповідником, то спробував би. Та оскільки я не є ані першим, ані другим, то навіть не намагатимуся говорити про це в ширшому аспекті. Однак я переконаний, що той, кого це справді цікавить, може навчитися вірити так само, як дитина може навчитися ходити.

Варто детальніше розглянути ще одну настанову, що є невід'ємним складником у практиці мистецтва любові, оскільки досі ми торкалися її лише побіжно. Водночас вона є основною для практики любові — і це *діяльність*. Я вже говорив про те, що діяльність не означає «щось робити», це внутрішня активність, продуктивне використання сил людини. Любов — це діяльність, і якщо я люблю, то постійно активно цікавлюся коханою людиною, але не тільки нею. Я не зможу бути «діяльним» стосовно неї, якщо лінуватимуся, не буду чуйним, пильним і активним. Єдиним станом, для якого характерна бездіяльність, є сон; бадьорість не передбачає лінощів. Парадоксально, але сьогодні переважна більшість людей перебуває у напівсні, коли не сплять, і наполовину пильнують, коли сплять або хочуть спати. Цілковита пильність — це стан, коли вам не нудно і ви не нудні; а однією з головних умов любові є відсутність нудьги. Активність мислення, відчуттів, уміння бачити і слухати протягом усього дня, уникати внутрішніх лінощів — байдуже, чи

знаходять вони свої прояви в бажанні отримувати, в накопичуванні чи звичайному гайнуванні часу — це неодмінна умова втілення мистецтва любові на практиці. Вірити в те, що можна бути продуктивним у царині любові й непродуктивним у всіх інших сферах, — то ілюзія. Продуктивність не дозволяє такого поділу праці. Здатність любити вимагає енергії, пильності, високої життєздатності, що їх можна досягти виключно завдяки плідній і активній орієнтації в більшості галузей людського життя. Якщо людині бракує плідності в інших сферах, їй бракуватиме продуктивності й у любові.

Обговорення мистецтва любові не можна обмежити особистою сферою набуття людиною рис та настанов, що описані в цьому розділі, а також їхнього розвитку. Вона нерозривно пов'язана із суспільною цариною. Якщо любити означає ставитися з любов'ю до всіх, якщо любов — це риса характеру, вона неодмінно має бути складником стосунків не тільки із членами родини та друзями, а й із людьми, з якими випадає спілкуватися по роботі, у справах, із представниками вашого фаху. Між любов'ю до своїх і любов'ю до чужих «поділу праці» немає. На противагу — наявність останньої є умовою існування першої. Узяти це до уваги з усією серйозністю означає кардинально змінити звичні взаємини в суспільстві. Про релігійний ідеал любові до ближнього говорять

багато, та наші стосунки в найкращому разі визначаються принципом *справедливості*. Бути справедливим означає не вдаватися до облуди й хитрощів під час обміну товарами та послугами — і під час обміну почуттями теж. «Я даю тобі саме стільки, скільки даєш мені ти» — і коли йдеться про матеріальні блага, і коли йдеться про любов — це панівний етичний принцип капіталістичного суспільства. Можна навіть сказати, що розвитку етики справедливості частково сприяв етичний внесок капіталістичного суспільства.

Це можна пояснити власне природою капіталістичного суспільства. До появи капіталізму обмін товарами у суспільствах обумовлювався або безпосередньою силою, або традицією, або ж особистими зв'язками, що ґрунтувалися на любові чи дружбі. За капіталізму визначальним чинником є обмін на ринку. І байдуже, йдеться про ринок товарів, праці або ж послуг — кожна людина обмінює те, що має на продаж, на те, що хоче отримати, згідно з умовами ринку й без застосування сили чи хитрощів.

Етику справедливості можна сплутати з етикою «золотого правила». Принцип «Усе, отже, що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм»¹ можна трактувати як «Будьте чесними, обмінюючись з іншими». Та насправді цей

¹ Євагенлія від Матея (7:12).

принцип спершу був сформульований як більш поширене біблійне твердження: «Люби ближнього твого, як себе самого»¹. І справді, юдейсько-християнські норми братньої любові суттєво відрізняються від етики справедливості. Любити ближнього означає відчувати, що ви — одне ціле, відчувати свою відповідальність за нього, тоді як етика справедливості *не* передбачає відчуття відповідальності й цілісності. Це стосунки на відстані — абсолютно окремі, і вони означають, що людина поважає права свого ближнього, проте не відчуває до нього любові. «Золоте правило» не випадково перетворилося на найпоширеніший релігійний принцип сьогодення; те, що його можна інтерпретувати з погляду етики справедливості, його легко зрозуміти всім — і люди хочуть утілювати його в життя. Однак практика любові має починатися з розуміння відмінності між справедливістю і любов'ю.

І тут постає важливе запитання. Якщо весь наш суспільно-економічний устрій ґрунтується на тому, що кожен шукає свою власну вигоду, якщо його керівним принципом є егоїзм, що його здатен стримувати тільки етичний принцип справедливості, чи може людина займатися бізнесом, діяти в межах сучасного суспільства і водночас утілювати любов на практиці? Хіба

¹ Там само (22:39).

останнє не передбачає, що слід відмовитися від усіх мирських турбот і розділити життя з бідними? До цього запитання зверталися — й відповідали на нього досить рішуче — і християнські ченці, і такі особистості, як Лев Толстой, Альберт Швейцер, Симона Вейль. Є й інші люди, котрі також дотримуються думки про принципову несумісність любові й світського життя в нашому суспільстві¹. Вони роблять висновок, що сьогодні говорити про любов означає брати участь у загальному ошуканстві, і твердять, що в сучасному світі тільки мученик або божевільний здатен любити, отже, всі дискусії про любов є не чим іншим, як проповідництвом. Ця думка, що заслуговує на повагу, охоче раціоналізує цинізм. Насправді її беззастережно поділяє будь-яка пересічна людина, що гадає: «Я хотів би бути гарним християнином, але якби я взявся за це якомога серйозніше, мені довелося б голодувати». Такий «радикалізм» зумовлює моральний нігілізм. І «радикальні мислителі», і пересічні люди є автоматами, що не можуть любити, а розбіжність між ними тільки в тому, що останні цього не усвідомлюють, тоді як перші знають про це й визнають «історичну доконечність» такого факту.

¹ Пор. працю Герберта Маркузе «Соціальні передумови психоаналітичного ревізіонізму» (The Social Implications of Psychoanalytic Revisionism, Dissent, New York, 1955).

Я переконаний, що визнання абсолютної не-сумісності любові й «нормального» життя можливе лише в абстрактному сенсі. *Принцип*, на якому ґрунтується капіталістичне суспільство, і *принцип*, що є основою любові, несумісні. Та якщо конкретно розглянути сучасне суспільство, зрозуміємо, що це складне явище. Скажімо, продавець непотрібного товару не може економічно функціонувати без брехні; вправний робітник, хімік чи лікар — може. Аналогічно фермер, робітник, учитель і будь-який представник бізнес-спільноти може спробувати любити, не обмежуючи свої економічні функції. Навіть якщо ми визнаємо, що принцип капіталізму є несумісним із принципом любові, варто зауважити, що власне «капіталізм» становить собою складну структуру, що зазнає постійних змін, та, втім, припускає нонконформізм і особисту свободу.

Водночас цим я не хочу сказати, що сучасний соціальний лад має тривати вічно, а ми маємо сподіватися на втілення в життя ідеалу любові до ближнього. Люди, які здатні любити за такого ладу, завжди є винятками; у сучасному західному суспільстві любов постає маргінальним явищем. І не тому, що більшість видів діяльності не передбачає настанови любові, а тому, що дух суспільства, яке зосереджується на виробництві, жадобі до споживання, є настільки потужним, що йому здатен успішно протистояти

тільки нонконформіст. Ті, хто серйозно цікавиться любов'ю як єдиною раціональною відповіддю на проблему людського існування, мають дійти висновку, що наш суспільний устрій потребує важливих і кардинальних змін — щоб любов перетворилася на соціальне, а не глибоко індивідуальне явище. У межах цієї книги можна лише натякнути на напрямок таких змін¹. На чолі нашого суспільства стоїть керівна бюрократія, професійні політики; людей мотивує масове навіювання, їхня мета — більше виробляти й більше споживати. Усі види діяльності підкоряються економічним цілям, засоби перетворюються на цілі; людина є автоматом: вона сита, гарно вдягнена, однак вона абсолютно не цікавиться своїми специфічними людськими якостями й функціями. Якщо людина здатна любити, вона має посісти своє верховне місце. Не вона мусить слугувати економічній машині — остання має слугувати їй. Така людина повинна мати змогу поділяти досвід, працю, а не прибутки. Організація суспільства мусить бути такою, щоб соціальна, любляча природа людини була невідокремлюваною від її існування в суспільстві — вони мають стати одним цілим. Якщо любов

¹ Я спробував розглянути цю проблему докладніше у своїй книжці «Здорове суспільство» (*The Sane Society*, Rinehart & Company, New York, 1955).

і справді є єдиним здоровим і адекватним розв'язком проблеми людського існування — саме це я й намагався показати, — кожне суспільство, що виключає розвиток любові, приречене: воно загине через власні суперечності з основними потребами людської природи. Говорити про любов не означає «проповідувати» з тієї лише причини, що насправді це розмова про найвищу реальну потребу, котра притаманна будь-якій людині. І те, що ця потреба прихована, зовсім не означає, що її немає. Проаналізувавши природу любові, можна з'ясувати, що сьогодні вона переважно відсутня — і звинуватити в цьому слід соціальні умови. Віра в любов, що є можливою не тільки як винятково індивідуальне, а й соціальне явище, — це раціональна віра, яка ґрунтується на проникненні в саму суть людської природи.

Зміст

Світові перспективи.....	5
Передмова.....	17
I. Чи є любов мистецтвом?.....	21
II. Теорія любові.....	29
1. Любов як розв'язок до проблеми людського існування.....	29
2. Любов між батьками і дітьми.....	69
3. Об'єкти любові.....	78
а. Братня любов.....	80
б. Материнська любов.....	82
в. Еротична любов.....	87
г. Любов до себе.....	93
г. Любов до Бога.....	101
III. Розпад любові в сучасному західному суспільстві.....	125
IV. Втілення любові на практиці.....	155

Популярне видання

ФРОММ Еріх
Мистецтво любові

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *А. І. Кривко*
Редактор *Н. В. Бордукова*
Художній редактор *Т. О. Волошина*
Технічний редактор *І. О. Гнідая*
Коректор *М. М. Бадах*

Підписано до друку 03.04.2016. Формат 70х90/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Minion». Ум. друк. арк. 7,02.
Наклад 5000 пр. Зам. № 17-211.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@bookclub.ua

***Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів***
e-mail: editor@bookclub.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Фромм Е.

Ф91 Мистецтво любові / Еріх Фромм ; пер. з англ.
В. Кучменко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сі-
мейного Дозвілля», 2017. — 192 с.

ISBN 978-617-12-3141-2 (укр.)

ISBN 978-0-06-091594-0 (англ.)

УДК 159.9
ББК 88

«Мистецтво любові» — справжній шедевр психології, що сягає таємниць найзворушливішого людського почуття — любові... Геніальний німецький філософ і психоаналітик, один із засновників неофройдизму та фройдо-марксизму, Еріх Фромм шукає розв'язання найактуальніших проблем...

Чи є любов почуттям, яке може опанувати кожен? Або ж це складне мистецтво, досягнути яке здатна лише зріла особистість? Чи насправді любов — результат плідної праці та неабияких зусиль? Книжка торкається навіть найдрібніших духовних проблем людини й досліджує різні форми прояву почуттів... Незвичайні відкриття, факти й приклади надихають своєю практичністю та точністю й навчають проаналізувати своє життя.

Еріх Фром — одночасно і проникливий психолог, і здібний письменник. Його книжка — це почуття власної гідності та відвертість, практичність та точність.

Chicago Tribune

